

NATALIA STOJAK-POMYKACZ (*Przemyśl*)
orcid.org//0000-0001-9897-1101

ZABUDOWA CZYNSZOWA Z LAT 1909–1913 PRZY ULICY STANISŁAWA MONIUSZKI W PRZEMYŚLU – ZAGADNIENIA FUNKCJONALNO-ARCHITEKTONICZNE

ABSTRACT

The end of the 19th century and the beginning of the 20th century was a period of the most significant rapid development of Przemyśl in history – both in terms of territory and population. It was also a time of quickly passing fashions and dynamic progress in construction. The following article is another step towards periodization of the architectural heritage of this period. It is another part of research on the resource of tenement houses of Lwowskie Przedmieście in Przemyśl. Moniuszki Street was selected as the subject of the study as a small, closed resource divided into investment groups. The following work aims to compare the time of construction of the buildings with the aesthetic and construction solutions presented by the buildings (in terms of technology and construction) and the investors, along with a simultaneous analysis of the planning role of the city authorities in the formation of new districts of the then dynamically developing city of Przemyśl.

Keywords: urban planning, tenement houses, Przemyśl, Art Nouveau, historicism

Słowa kluczowe: urbanistyka, kamienice czynszowe, Przemyśl, secesja, historyzm

Wprowadzenie

Przedmiotem artykułu są zagadnienia architektoniczno-urbanistyczne historycznej, wielorodzinnej zabudowy ul. Moniuszki w Przemyślu z końca XIX i początku XX w. Ulica Stanisława Moniuszki znajduje się pomiędzy ulicami Puszkina i Tarnawskiego, w dzielnicy Lwowskie Przedmieście. Dzielnica ta powstała w okresie najbardziej dynamicznego rozwoju terytorialnego i ludnościowego Przemyśla, jako taka składa się więc z zabudowy okresu historyzmu, uzupełnionej niewielkimi, punktowo występującymi zespołami zabudowy modernistycznej i powojennej.

Spuścizna okresu historyzmu traktowana jest w odbiorze społecznym jako dość homogeniczna w historii sztuki i architektury. Koniec XIX i początek XX w. był natomiast czasem szybko przemijających mód oraz dynamicznego rozwoju sztuki budowlanej, co miało swoje odbicie w powstającej wówczas zabudowie. Artykuł ten jest więc kolejnym krokiem ku periodyzacji architektonicznego dziedzictwa tego okresu i stanowi kolejną odsłonę badań na zasobie, jakim są kamienice czynszowe Lwowskiego Przedmieścia. Celem owej pracy jest zestawienie czasu powstania obiektów z prezentowanymi przez budynki rozwiązaniami estetycznymi, budowlanymi (w rozumieniu technologii i konstrukcji) oraz osobami inwestorów, wraz z jednoczesną analizą planistycznej roli władz miejskich w kształtowaniu się nowych dzielnic wówczas dynamicznie rozwijającego się miasta Przemyśla. Na przedmiot artykułu wybrano ul. Moniuszki, gdyż jest to mały, zamknięty zasób, który można zanalizować w ramach niewielkiej formy, jaką jest artykuł naukowy. Ze względu na genealogię zabudowy poszerzono zakres opracowania historyczno-urbanistycznego o budynki przy ul. Niewiadomskiego. Ponieważ jednak powstały one w okresie międzywojennym, a więc prezentują inny styl w historii sztuki niż historyzm, nie będą opracowywane pod względem architektonicznym. O ile nie zaznaczono inaczej, używa się aktualnych nazw ulic oraz numeracji budynków.

Jako metodę badawczą przyjęto analizę dokumentacji znajdującej się w zasobach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków z siedzibą w Przemyśle (dalej: WUOZ), Archiwum Działu Technicznego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji sp. z o.o. w Przemyśle (dalej ADT PWiK), Wydziału Ksiąg Wieczystych Sądu Rejonowego w Przemyśle (dalej: dokumenty LWH¹), Archiwum Państwowego w Przemyśle (dalej: APP).

Rzuty pozyskano z Archiwum Działu Technicznego Przedsiębiorstwa Gospodarki Mieszkaniowej w Przemyśle (dalej: ADT PGM) oraz na podstawie obmiaru własnego. Do porównania pozyskanych map użyto metody planistycznej, do analizy zebranego materiału – synchronicznie metody analitycznej, dedukcyjnej i porównawczej. Zaznaczyć tu należy, iż ADT PWiK zawiera dokumentację sporządzone w celu wykonania rurażu instalacji wodno-kanalizacyjnej w poszczególnych budynkach, dlatego też plany zawierają oczywiste pomyłki i uproszczenia dotyczące głównie części budynku, na których nie planowano wykonywać prac (np. klatki schodowe). Niekiedy w teczках poszczególnych obiektów znajdują się archiwalia dotyczące innych budynków, które zostały błędnie skatalogowane.

Charakterystykę podstawy źródłowej dokonałam w t. 58 „Rocznika Przemyskiego. Historia”, w artykule poświęconym ul. Smolki².

¹ LWH – skrót od „liczba wykazu hipotecznego”. Wykazy hipoteczne są bezpośrednimi poprzednikami dzisiejszych Ksiąg Wieczystych; podzielone są one na działy poświęcone konkretnym budynkom, które opatrzone są liczbą.

² N. Stojak, *Kamienice czynszowe na ul. Franciszka Smolki w Przemyśle – zagadnienia*

1. Ulica Moniuszki w kontekście rozwoju dzielnicy

Powstanie ul. Moniuszki było częścią procesu urbanizacji terenu pomiędzy ulicami Dworskiego a Łukasieńskiego i Leszczyńskiego i jest nierozłącznie związane z *Planem regulacji miasta Przemyśla*³. Dokument ten uchwaliła Rada Miejska na dwóch kolejnych posiedzeniach 12 XI i 2 XII 1891 r. pod naciskiem austriackich władz wojskowych. Priorytetem *Planu*... było wykonanie sieci komunikacyjnej pomiędzy obiektami wojskowymi rozsianymi na przemysłowych przedmieściach. Niestety zachował się jedynie protokół, bez towarzyszącej mu mapy miasta. Poszczególne zapisy są jednak na tyle precyzyjne, że z dużą dozą prawdopodobieństwa można identyfikować poszczególne ulice.

Przed omówieniem *Planu* warto nakreślić kontekst historyczny powstania zasobu. Pierwotnie – czyli aż do lat 80. XIX w. – teren przedmieść przemysłowych podzielony był na wielkopowierzchniowe działki o przeważająco rolnym charakterze, z nielicznymi kopalniami gliny, pomiędzy którymi umieszczono obiekty zaplecza twierdzy Przemyśl. Bardziej zwarta, murowana zabudowa do lat 80. XIX w. koncentrowała się przy pl. Na Bramie oraz w miejscu dzisiejszego pl. Konstytucji, tj. na skrzyżowaniu traktów komunikacyjnych Dobromilskiego z Lwowskim (na Lwowskim Przedmieściu) i Krakowskiego/Jarosławskiego z Węgierskim (na Zasaniu). Od momentu, kiedy to ranga twierdzy Przemyśl została podniesiona do klasy I w latach 70. XIX w., nastąpił skokowy rozwój ludności, inwestycji oraz przepływającego przez miasto kapitału. Wytworzyło to popyt na przestrzeń mieszkalną, której zasoby lokalowe wewnątrz dawnych murów miejskich nie mogły sprostać. W odpowiedzi na to zapotrzebowanie wzdłuż istniejących traktów zaczęła powstawać zabudowa mieszkalna. Ponieważ możliwość zabudowy działki „w głąb” wymagała zapewnienia drogi dojazdowej do budynków, inwestorzy wykonywali krótkie – na długość inwestycji – odgałęzienia od głównych ulic. Jak już wspomniano, priorytetem *Planu* było wykonanie połączeń dla lepszej komunikacji pomiędzy obiektami zaplecza twierdzy, takimi jak magazyny i koszary. Jednym z działań podjętych w tym celu było przedłużenie do istniejących już ciągów komunikacyjnych, wspomnianych wcześniej, powstałych z inicjatywy prywatnej odgałęzień od głównych dróg. Taki właśnie charakter miały ulice Tarnawskiego i Puszkina, pomiędzy którymi znajduje się ul. Moniuszki.

Bezpośrednio do tych ulic odnoszą się następujące zapisy⁴ *Planu*:

O. Ulica Szpitalna na planie 28–32 oznaczona, od traktu dobromilskiego do Bakończyc prowadząca winna być ze względu na położone przy niej magazyny wojskowe i zabudowania szpitalne rozszerzona do 10 metrów między zabudowaniami i ogrodami należącymi (14, 325, 326/Kreyczego)

funkcjonalno-architektoniczne zabudowy mieszkalnej, wielorodzinnej z okresu 1852–1914, „Rocznik Przemyski. Historia” t. 58, 2022, z. 1 (27), s. 89–125.

³ Archiwum Państwowe w Przemyśle (dalej: APP), nr zespołu 129 Akta miasta Przemyśla, sygn. 1713 *Plan regulacji miasta Przemyśla*.

⁴ Poszczególne podpunkty *Planu*... oznaczano literami.

P. Dla połączenia ul. Długiej ze Szpitalną należy przedłużyć część drogi wzdłuż 5 ciu nowych domów Pileckiego w tej samej 12 metrowej szerokości przez parcele gruntowe 764, 763, 740, 741/1,2 jak to na planie liczbami 10, 11, 34 oznaczono. W tym samym celu należy drogę przy kamienicy lk. 593 (Schiffera) rozpocząć w planie liczbami 12, 33, 13 oznaczoną przedłużyć w szerokości 12 m przez parcele gruntowe 809, 810, 765, 766, 769 do ulicy Szpitalnej

R. Drogi pod O i P należy połączyć przecznicą 33, 34 wzdłuż parceli gruntowej 810 w szerokości 10 metrów⁵.

Tu należy kilka rzeczy doprecyzować. Ulica Szpitalna to dawna nazwa ul. Łukasieńskiego, ul. Puszkina pierwotnie nazywała się Niecała, a później Potockiego, ul. Tarnawskiego nosiła nazwę Średnia. Pięć nowych domów Pileckiego to kolejno: kamienica przy ul. Dworskiego 48/Puszkina 1⁶, przy Puszkina 3⁷, Puszkina 5 i 7⁸ i Puszkina 9⁹. Przy czym w istocie budynki te należały do spółki utworzonej przez trzy osoby: Marcelego Pileckiego, Józefa Schwarza i Karola Meissnera¹⁰. Skrót lk. oznacza „liczba konskrypcyjna”, czyli tyle co kolejna. W tym czasie budynkom powstającym w mieście niezależnie od umiejscowienia nadawano kolejny numer, który nie zależał od adresu budynku. Pozostawał on niezmienny przez cały okres funkcjonowania obiektu, aż do powstania nowych ksiąg wieczystych. Wspominana w punkcie P. kamienica lk. 593 to budynek narożny o adresie: ul. Dworskiego 34/ Tarnawskiego 2¹¹, przy którym w 1892 r. stał (sąsiedował z nim) budynek o adresie Tarnawskiego 4, również należący do Schiffera¹². W istocie cały teren – od działek po zachodniej stronie ul. Grottgera aż do wspomnianych budynków Pileckiego przy wschodniej pierzei ul. Puszkina – należał pierwotnie do Majera Schiffera, który odziedziczył teren po ojcu, Mojżeszu Schifferze¹³. Majer Schiffer nie ograniczał się tylko do parcelacji ojcowizny, ale z pozyskanych środków sam stawiał kamienice jako inwestor, co zauważył Jan Malczewski w swojej publikacji¹⁴. Oznacza to, że opisywany teren późniejszej ul. Moniuszki nie znajdował

⁵ APP, *Plan...*, op. cit., s. 13, 14, 32.

⁶ LWH 1288, karta tytułowa.

⁷ LWH 1289, karta tytułowa.

⁸ LWH 1376, karta tytułowa.

⁹ LWH 1380, karta tytułowa.

¹⁰ LWH 1288, 1289, 1376, poz. B1 z 25 II 1892 r.

¹¹ LWH 1644, karta tytułowa, poz. B1 z 11 XI 1889 r.

¹² LWH 1645, poz. A1 z 15 IX 1892 r.

¹³ LWH 1644, poz. B1 z 11 XI 1889 r.; LWH 1947, karta tytułowa.

¹⁴ „W tym samym 1889 roku [...] o nazwisku Schiffer zbudował aż 12 kamienic czynszowych, co świadczy o wielkiej opłacalności tego typu przedsięwzięć”. Zob. J. Malczewski, *Przemyśl w latach 1772–1914. Budownictwo, gospodarka komunalna, przemiany przestrzenne*, Rzeszów 2012, s. 52.

się na terenie folwarku Kreyczego, nie jest więc na terenie Kreyczówki, co stwierdza w równym stopniu błędnie, co jednoznacznie Irena Zając¹⁵ i powtarzają, powołując się na nią, Dariusz Hop¹⁶, Bartłomiej Gutowski¹⁷ oraz autorzy kart białych WUOZ dla budynków o adresach: Moniuszki 3, 5, Puszkina 3, 8 i 8a. Schemat podziału działki Majera Schiffra w odniesieniu do obiektów będących przedmiotem opracowania jako nieznajdujących się na terenie Kreyczówki, przedstawia ryc. 1.

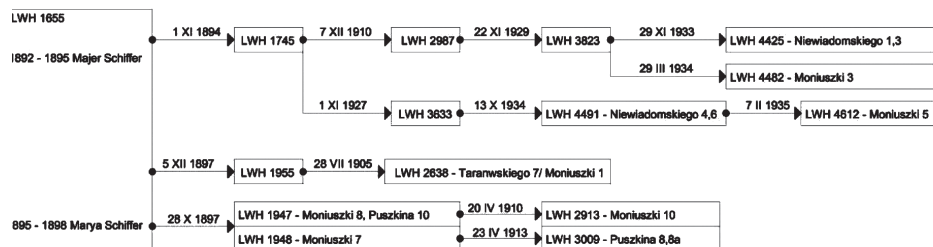
Wracając jednak do meritum, należy zaznaczyć, że *Plan regulacji Miasta...* przewidywał przedłużenie ulic: przy istniejącej kamienicy Dworskiego 34. Tarnawskiego 2 oraz przy kamienicach Dworskiego 48/Puszkina 1 i Puszkina 3, 5, 7, 9 do poszerzonej i wyregulowanej ul. Łukasieńskiego. Przy czym ta ostatnia istotnie znajdowała się na terenie folwarku Kreyczego. Jeśli przyjrzymy się Ortofotomapie na ryc. 2, zauważymy, że za budynkiem Puszkina 9 ulica załamuje się w kierunku wschodnim i poprowadzona jest od niej w kierunku zachodnim linia granic działek w kierunku Tarnawskiego. Po czym, po zetknięciu owej linii z Tarnawskiego, ta ostatnia również załamuje się w kierunku wschodnim. Może to mieć związek ze wspomnianą w punkcie R. *Planu...* przecznicą, która widoczna jest na mapie z 1898 r. i pokrywa się z działką drogi polnej oznaczoną nr 810, którą możemy zobaczyć na mapie z 1852 r.¹⁸ Wspomniana w punkcie R. przecznica powinna znajdować się wzdłuż południowej granicy działki kamienicy przy ul. Puszkina 10 i choć dziś nie istnieje, to wydaje się, że jej ślad pozostał w terenie w postaci skośnego przebiegu południowych granic działek 1717, 1722, 1724, 1714/2, 1714/1, 1716, 1734/1 i 1734/2. Działka 810, stanowiąca drogę polną, była granicą pomiędzy terenami Emila Kreyczego a realnością Majera Schiffra.

¹⁵ I. Zając, *Rozwój zabudowy przemyskich przemieść*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” t. 10, 1995, s. 114. „Na Przedmieściu Lwowskim rozparcelowano dawny teren folwarku Kreyczego (tzw. Kreyczówka) obejmującego dawny teren ob. ulic Leszczyńskiego, Puszkina, Tarnawskiego, Moniuszki”.

¹⁶ D. Hop, *Kreyczówka*, „Nasz Przemyśl” 2005, nr 10, s. 38–39. Umowne granice położonej w zasadzie w Śródmieściu Kreyczówki można prowadzić wzdłuż skarpy po prawej stronie ul. Tarnawskiego, ul. Leszczyńskiego do skrzyżowania z ul. Dworskiego, a stąd w górę tej ostatniej ulicy do skrzyżowania ze wspomnianą wcześniej ul. Tarnawskiego.

¹⁷ B. Gutowski, *Secesja w architekturze Przemyśla*, Przemyśl 2007, s. 47.

¹⁸ Niestety, ponieważ jest to działka znacznej długości, oznaczenie 810 pozostaje poza opracowywanym obszarem, ponieważ jednak mapa jest dostępna online, można te informacje zweryfikować.

Ryc. 1 Schemat parcelacji działki Majera Schiffera.
Na strzałkach umieszczono datę wydzielania nowego LWH

Ryc. 2. Ortofotomapa z zasobów Geoportal 2. Opracowanie własne

Na planie z 1917 r.¹⁹ widać przebieg wschodniej części owej przecznicy oraz połączenie jej z ulicą noszącą wówczas nazwę Waygarta²⁰, której południowa część zachowała się do dziś w terenie w postaci przejazdu przy wschodniej elewacji kamienicy przy ul. Frankowskiego 3. Przejazd ten sięga głębokością do połowy kwartału i jest znacznej szerokości, zbliżonej do szerokości ul. Frankowskiego. Sama kamienica nr 3 jest natomiast budynkiem narożnym, co oznacza, że przynajmniej w momencie postawienia obiektu ówczesna ul. Waygarta traktowana była jako rokujący ciąg komunikacyjny.

Podsumowując: ulice Puszkina oraz Tarnawskiego pierwotnie były drogami dojazdowymi w głąb posesji, które zostały wydzielone przez inwestorów chcących uzyskać możliwość zabudowy terenu w głąb działki. Planowano przedłużyć je do uregulowanej *Planem* ul. Łukasińskiego, jednak po 1905 r. wykonano nową ulicę, w 1910 r. nazwaną Leszczyńskiego²¹, na której ostatecznie kończą się Puszkina i Tarnawskiego. W połowie długości planowano połączyć Tarnawskiego i Puszkina przecznicą w miejscu istniejącej drogi gruntowej 810, która przebiegała na granicy własności Majera Schiffra i Emila Kreyczego. Z tego też powodu – poszanowania dla istniejącej wtedy struktury własności – na terenach Schiffra ulice Puszkina i Tarnawskiego będą w kierunku północ – południe, a na terenach Kreyczego – od momentu skrzyżowania z graniczną drogą na działce 810 – skręcają na wschód w kierunku Leszczyńskiego.

Wynika z tego, że ul. Moniuszki została całkowicie rozparcelowana z terenów Majera Schiffra i jako taka jest prostopadła do ulic Puszkina i Tarnawskiego na terenie Schiffra, a w swoim przebiegu całkowicie ignoruje przewidzianą *Planem* przecznicę w miejscu drogi 810. Można wysnuć śmiałą tezę, iż ul. Moniuszki, ale i Frankowskiego powstały w wyniku chęci parcelacji terenów pomiędzy Dworskiego, Leszczyńskiego, Tarnawskiego a Puszkina, gdyż, jak wspomniano wcześniej, możliwość zabudowy działki uwarunkowana była zagwarantowaniem dojazdu do budowanego obiektu. Powstanie ul. Moniuszki było więc inicjatywą oddolną inwestorów wykrawających z realności kolejne, coraz mniejsze działki, a jej przebieg wyznaczony został przez doraźny interes, a nie skoordynowaną myśl urbanistyczną przemyskiego magistratu.

2. Parcelacja ul. Moniuszki

Na historyczną zabudowę ul. Moniuszki składają się następujące zespoły inwestycyjne: I. budynki przy ul. Tarnawskiego 7 i Moniuszki 1; II. Moniuszki

¹⁹ Biblioteka Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej, sygn. K 249/1, *Plan von Przemyśl. Jahr 1917. K.uk. Militär Bauabteilung des Mil. Kmdos in Przemyśl.*

²⁰ Obecnie ul. Waygarta znajduje się w Śródmieściu i nie należy jej utożsamiać z tą wspomnianą w niniejszym opracowaniu.

²¹ Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyślu, Przemyśl 1910, s. 6–7.

7, Puszkina 8 i 8a; III. Puszkina 10, Moniuszki 8, 10; IV. Moniuszki 3, Niewiadomskiego 1, 3; V. Moniuszki 5, Niewiadomskiego 2, 4, 6. Przy czym następujące budynki posiadają podwójne adresy ze względu na zaopatrzenie w dwie klatki schodowe: Moniuszki 1 i Tarnawskiego 7, Puszkina 8 i 8a, Moniuszki 5 i Niewiadomskiego 2 oraz Niewiadomskiego 4 i 6.

Realność²² objęta wykazem hipotecznym 1655, z której w całości wykrojono ulicę Moniuszki, została odziedziczona przez Majera Schiffera po jego ojcu Mojżeszu w 1892 r.²³ Był to sporej wielkości teren w większości niezabudowany. Na mapie z 1889 r. widzimy budynki przy ul. Dworskiego 28/Grottgera 2, Dworskiego 30 i obiekt w miejscu dzisiejszej kamienicy przy Grottgera 4, jednak nie odpowiadający mu obrysem. Zaznaczona jest za to dość wyraźnie linia w miejscu drogi pomiędzy własnością Schifferów a Kreyczego (wspomniana wcześniej działka 810). Realność będąca przedmiotem wykazu 1655 pozostawała własnością Majera Schiffera do 1895 r., kiedy to podarował ją żonie Maryi²⁴. Zachowała ona ją do 1898 r., a następnie sprzedała osobie spoza rodziny²⁵. Przez cały ten okres trwał intensywny podział majątku.

Na mapie z lat 1898–1899 widoczne są już wymienione wcześniej budynki Pileckiego przy ul. Puszkina i kamienica narożna przy Dworskiego 34, a także kamienice przy Dworskiego 36/Tarnawskiego 1, Tarnawskiego 3 i 5, czyli zachodnia pierzeja kwartału, który od południa zamknięty zostanie ul. Moniuszki. W 1898 r. interesujący nas obszar pozostawał niezabudowany.

Ryc. 3. Mapa katastralna Przemyśla. Archiwum Państwowe w Przemyślu, nr zbioru 126. Archiwum Geodezyjne, sygn. 1336M, mapa *Stadt Przemyśl mit den Lemberger, Podzamcze und Zasanie Vorstädten in Galizien* z 1852 r.

²² Dawna nazwa na zbiór nieruchomości, tj. działek i budynków objętych danym wykazem hipotecznym.

²³ LWH 1655, poz. B1 z 24 II 1892 r.

²⁴ LWH 1655, poz. B2 z 1 VIII 1895 r.

²⁵ LWH 1655, poz. B18 z 9 II 1898 r.

Ryc. 4. Biblioteka Główna UMK w Toruniu, sygn. M-1860, mapa *Stadtplan von Przemyśl* z 1898 r. Na mapie przedłużono ręcznie, w sposób niepoprawny, ulice Tarnawskiego (Średnia) i Niecałą (Puszkina)

Jako pierwsza z omawianego zasobu powstała kamienica przy ul. Tarnawskiego 7/Moniuszki 1. Przy czym w karcie tytułowej wykazu wymienia się jedynie adres od ul. Średniej (tj. Tarnawskiego) i zapis ten nie został uzupełniony o adres od ul. Moniuszki. Część obiektu funkcjonująca obecnie jako osobny budynek (Moniuszki 1) nie miała własnego wykazu hipotecznego i stała się ciałem prawnie osobnym dopiero w okresie powojennym. Na rzucie instalacji kanalizacyjnej z ADT PWiK obiekt opisany jest jako znajdujący się na rogu ulic Średniej i Mochnackiego (poprawnie powinno być Moniuszki). Rzut jest niedatowany.

Działka pod przyszłą kamienicę przy ul. Tarnawskiego 7/Moniuszki 1 została zakupiona w 1905 r. przez Juliusza Leona Rzędowskiego, następnie odsprzedana Jerzemu Rzędowskiemu. Tu trzeba wspomnieć, że Jerzy Rzędowski razem z Jakóbem Citronem, dr. Dawidem Kellerem oraz dr. Aleksandrem Cichońskim kupili od Kreyczych tereny pomiędzy Tarnawskiego, Puszkina, Łukasińskiego i Leszczyńskiego a graniczną działką/drogą 810 i intensywnie ten obszar parcelowali – czy jak to określali współcześni – dopuszczali się spekulacji gruntem. Działka podlegająca opracowaniu znajduje się w bezpośredniej bliskości tych terenów. Jerzy Rzędowski w 1909 r. sprzedał realność Benjaminszowi Nussbaumowi, który był inwestorem odpowiedzialnym za postawienie budynku. Zgodnie z zapisem z 1910 r.: „[...] na tej parceli [...] wybudowana została dwupiętrowa kamienica ze suterrenami pod dachem ogniotrwałym oznaczona l.k. 965/ lp. N. orj. 7 przy ul. Średniej”. W kontekście tych informacji czas powstania budynku przy Tarnawskiego 7/Moniuszki 1 określa się na lata 1909–1910, a za inwestora odpowiedzialnego za jego postawienie uznaje się Benjamina Nussbauma. W 1912 r. budynek został sprzedany.

Autor karty białej WUOZ w opisie historii stwierdza, że część budynku od ul. Moniuszki została zbudowana „przed 1932 r.” i ówczesny właściciel obu kamienic połączył je wystrojem elewacji oraz łącznikiem z przejazdem przez wspólne podwórze. Wskazuje, iż kamienica przy Tarnawskiego 7 „była wzorem” dla później powstałej kamienicy przy Moniuszki 1. Dowodem na późniejsze powstanie części od ul. Moniuszki jest dla niego „układ przestrzenny wnętrza, odrębne klatki schodowe, wejścia, piwnice [...]”. Ten sam autor w karcie budynku przy ul. Tarnawskiego 7 stwierdza, iż „ujednoczenie tych dwóch budynków [Tarnawskiego 7 i Moniuszki 1 – przyp. N.S.-P.] i nadanie im secesyjnego wystroju, istniejącego do dzisiaj, nastąpiło z inicjatywy Andrzeja Sabata”, którego autor karty wskazuje jako właściciela obu kamienic.

Jest to teza, z którą autorka niniejszego artykułu się całkowicie nie zgadza. Istnienie dwóch klatek schodowych w budynku jest determinowane przez jego wielkość. Na przykład można wskazać współczesne budynki mieszkalne wielorodzinne (np. bloki z wielkiej płyty) stawiane w jednym procesie technologicznym, posiadające wiele klatek schodowych. Nie zgadzają się też fakty podane przez autora karty WUOZ. Andrzej Sabat, pomimo iż widnieje w *Wykazie ulic, placów i domów w mieście Przemyślu z 1932 r.* jako właściciel obu nieruchomości, nigdy właścicielem nie był. W latach 1918–1924 kamienice Tarnawskiego 7/Moniuszki 1 należały do Romana Daszkiewicza i Olgi Sabatowej, a od 1924 r. do okresu powojennego tylko do Olgi Sabatowej.

Przesłanki estetyczne wskazane w karcie WUOZ świadczą o jednoczesnym postawieniu obydwu części budynku, a nie „inspiracji” jednego obiektu drugim. Wystrój zarówno elewacji, jak i klatek wykonany jest z elementów prefabrykowanych, dostępnych w ówczesnym handlu i po „wyjściu” secesji z mody, która – z punktu widzenia historii sztuki – była bardzo krótkim okresem; trudno byłoby skompletować wystrój do dużego kubaturowo obiektu. Jeśli obiekt ma wystrój secesyjny i datuje się go na okres królowania secesji, to dlaczego miałby uzyskać secesyjny wystrój elewacji i klatki schodowej w okresie późniejszym, zwłaszcza jeśli podstawą tego stwierdzenia jest podważone już wskazanie jednego właściciela w roku 1932?

Kuta brama zabezpieczająca sięń przejazdową od ul. Moniuszki powtarza dekorację florystyczną bramy wejściowej od ul. Tarnawskiego. Zarówno w nadświetlu bramy przejazdowej, jak i wejściowej umieszczono w ten sam sposób stylizowany numer budynku. Obie klatki mają wystrój z identycznych płytek, prefabrykowanych elementów balustrady; zastosowano również identyczne stopnice i konstrukcję schodów. Belki stalowe stropu odcinkowego nad przejazdem zakotwione są we wspólnej ścianie rozgraniczającej budynki, co świadczy o tym, że obiekty nie są osobne konstrukcyjnie, a jedynie funkcjonalnie. Ponadto w Archiwum Działu Technicznego PWiK znajduje się deklaracja

z listą najemców datowana na 20 I 1926 r. na oba budynki (na jednej kartce) oraz niedatowany rzut przedstawiający cały budynek, składający się z obydwu części, które obsługiwane były przez jeden, wspólny dół kloaczny. W obliczu powyższych informacji autorka stwierdza, iż obiekty o adresach Tarnawskiego 7 i Moniuszki 1 stanowiły jedno założenie inwestycyjne powstałe w latach 1909–1910, a także, iż aż do nacjonalizacji w 1958 r. funkcjonowały jako nierozdzielna całość.

Ryc.6 Brama w przejeździe kamienicy przy ul. Moniuszki 1

Ryc.5 Nadszwanie bramy wejściowej w kamienicy przy ul. Tarnawskiego 7

W zbliżonym czasie trwały prace budowlane na przeciwnym końcu przyszłej ul. Moniuszki. W 1897 r. parcela pod budynek przy Puszkina 10 została zakupiona przez Henryka Blatta²⁶, który następnie sprzedał ją Boruchowi Mahlerowi²⁷. W 1909 r. Mahler odsprzedał połowę własności Stanisławowi Majerskiemu²⁸, po czym w sierpniu Mahler ponownie

tę połowę odkupił²⁹, lecz pomniejszoną o parcelę zajmowaną dziś przez budynek przy ul. Moniuszki 8, którą objęto nową LWH 2866 i która pozostała własnością Majerskiego. Co prawda w żadnym momencie nie wykazuje się, by na terenie działki stanął budynek, jednak w 1910 r. parcele zostały przemianowane z gruntowych na budowlane³⁰, co zwykle wiąże się z postawieniem

²⁶ LWH 1947, poz. B1 z 28 X 1897 r.

²⁷ LWH 1947, poz. B2 z 7 VII 1905 r.

²⁸ LWH 1947, poz. B3 z 13 II 1909 r.

²⁹ LWH 1947, poz. B4 z 20 VIII 1909 r.

³⁰ LWH 2688, poz. A5 z 31 XX 1910 r.

kamienicy. W 1911 r. realność została sprzedana. W kontekście tych informacji autorka stwierdza, że Stanisław Majerski był inwestorem odpowiedzialnym za postawienie kamienicy przy ul. Moniuszki 8, powstałej w latach 1909–1910.

W 1911 r. na wykazie 1948, tj. należącym do Puszkina 10, pojawia się informacja o wybudowaniu dwupiętrowej kamienicy o adresie ul. Potockiego 10. Inwestorem odpowiedzialnym za postawienie tej kamienicy był z pewnością Boruch Mahler jako finansujący inwestycję i ówczesny właściciel realności. Można jednak wysunąć tezę, iż jest to budynek autorstwa Majerskiego ze względu na istniejącą przez pewien czas współwłasność. Niestety, wystrój elewacji kamienicy został całkowicie skuty, niemożliwa jest więc analiza zastosowanych rozwiązań estetycznych i porównanie ich z innymi pracami Majerskiego, w celu odnalezienia podobieństw. Budynek przy ul. Puszkina 10 występuje w *Wykazie...* z 1932 r. również pod adresem Moniuszki 12³¹. Po kilkakrotnej zmianie właścicieli został sprzedany Instytutowi Wdów i Sierot po Zmarłych Kapłanach Obrządku Greckokatolickiego Diecezji Przemyskiej³², której własnością pozostał do okresu powojennego.

Również w 1910 r. wydzielono działkę pod budynek przy ul. Moniuszki 10, a jej właścicielem został Izydor Mahler³³. W 1912 r. pojawia się adnotacja o wybudowaniu trzypiętrowej kamienicy o adresie ul. Potockiego boczna 8³⁴. Wynika z tego, iż w owym czasie ul. Moniuszki nie miała jeszcze żadnej nazwy i budynki powstające przy „odnodze” od ul. Puszkina³⁵ opisywane były jako Potockiego boczna. Dokładnie w ten sam sposób opisywano ul. Niewiadomskiego w latach 30. XX w. – jako Moniuszki boczna.

O bliskim związku kamienic Puszkina 10 i Moniuszki 10 świadczyć może też służebność wpisana w karcie ciężarów kamienicy Puszkina 10 na rzecz planowanego do wybudowania nowego domu. Służebność ta dotyczyła użytkowania ściany granicznej, tj. istniejącej ściany szczytowej budynku przy ul. Puszkina 10 od strony Moniuszki, w celu oparcia na niej belek i trawersu. Wpisano tam również służebność użytkowania przyłącza wody oraz dołów kloacznych. Zapis datowany jest na 1911 r.³⁶, co ostatecznie sugeruje, że kamienice powstały w 1912 r.

O ścisłych związkach kamienic przy ul. Moniuszki 8, 10 i Puszkina 10 świadczy też brak bram przejazdowych prowadzących na tył działki. Wszystkie trzy kamienice mają elewację w południowej pierzei ul. Moniuszki, co oznacza, że południowa, tj. podwórkowa granica działki, przebiega wzdłuż wielokrotnie wspomnianej wcześniej granicznej drogi na działce 810. Wydaje

³¹ *Wykaz ulic...* [1932], s. 66.

³² LWH 1947, poz. B8 z 10 III 1936 r.

³³ LWH 2913, poz. B1 z 20 IV 1910 r.

³⁴ LWH 2913, poz. A5 z 26 IX 1912 r.

³⁵ Malczewski utworzył zestawienie archiwalnych nazw ulic. W 1895 r. ul. Puszkina nosiła nazwę Niecała, a w latach 1910–1914 – Niecała/Potockiego. J. Malczewski, *op. cit.*, s. 264.

³⁶ LWH 1947, poz. C4 z 17 V 1911 r.

się, że dostęp do podwórzy budynków przy ul. Puszkina i Moniuszki 10 był zapewniony przez wschodnią część rzeczonoj drogi, która ostała się do dziś w formie przejazdu, natomiast tył budynku Moniuszki 8 mógł być obsługiwany przez wspomnianą, nieistniejącą już, ul. Waygarta, podobnie jak (zabudowany współczesnym budynkiem) środkowy odcinek drogi 810. Pewne jest, że budynek przy ul. Moniuszki 8 nie miał wpisanych na swoją rzecz żadnych służebności.

Po drugiej stronie powstającej ul. Moniuszki dr Leon Strauber (posługujący się też imionami Abraham Leiba) zakupił plac³⁷, który kilka lat później odsprzedał Hermanowi Wagnerowi³⁸. Ten ostatni podzielił plac na trzy działki i utworzył im nowe wykazy hipoteczne³⁹.

Już w 1911 r. wykazał wybudowanie kamienicy przy ul. Puszkina 8/8a⁴⁰, a w 1913 r. „uwidoczniał” kamienicę przy ul. Moniuszki 7. Herman Wagner był więc inwestorem odpowiedzialnym za budowę obu kamienic, o czym świadczy również monogram umieszczony pośrodku elewacji od ul. Moniuszki na kamienicy przy Puszkina 8a – HW oraz IW na elewacji od strony Puszkina 6. Herman Wagner urodził się jako Israel Wagner w Rozdole⁴¹ i był właścicielem firmy produkującej i sprzedającej płytki cementowe. Jego wyroby można bez trudu odnaleźć w wielu miejscach w Przemyśle, np. w kamienicach przy ul. Bibliotecznej. Zachowała się również reklama jego zakładu.

Bezirkshauptmannschaft Przemyśl.

257

Ryc. 7. Reklama firmy H. Wagnera wskazująca na siedzibę firmy – ul. Niecała, dziś Puszkina. *Adressbuch aller Länder der Erde der Kaufleute, Fabrikanten, Gewerbetreibenden, Gutsbesitzer. Band 19b, Galizien u. Bukowina. Zugleich Handelsgeographie, Produkten- und Fabriken-Bezugsangabe, Nürnberg 1907, s. 257*

³⁷ LWH 1948, poz. B1 z 28 X 1897 r.

³⁸ LWH 1948, poz. B2 z 24 X 1904 r.

³⁹ LWH 1948, poz. B5 z 23 IV 1911 r.; LWH 3008, 3009, poz. A1 z 23 IV 1911 r.

⁴⁰ LWH 3008, 3009, poz. A2 z 9 X 1911 r.

⁴¹ Zob. jri.poland.org dostęp: 13.04.2024].

Wspólna karta biała budynków przy Puszkina 8 i 8a wykazuje Amstera Salomona i Sarę z Pollerów jako pierwszych właścicieli. Jest w tym ziarno prawdy. Herman Wagner sprzedał budynek Getzlowi i Frydziej Poller⁴², którzy w 1923 r. odsprzedali go Salomonowi Amsterowi i Sarze Poller⁴³. Już w następnym wpisie dowiadujemy się, że Sara Poller zmieniła nazwisko na Amster⁴⁴. Oznacza to więc, że budynek potraktowano jako element umowy przedślubnej – lub też wprost rzecz ujmując – posag panny Poller. Inni właściciele wymienieni w karcie białej muszą pochodzić z okresu powojennego, który nie jest przedmiotem opracowania.

Budynek przy ul. Moniuszki 7 pozostawał własnością Hermana Wagnera do 1920 r.⁴⁵ i póki nie trafił do Natana Kupfera, zmienił właścicieli dwa razy⁴⁶. W 1932 r. budynek przeszedł na własność Ochronki Sierot Żydowskich w Przemyśle⁴⁷, ale nie na drodze kupna-sprzedaży, lecz na podstawie prawomocnego wyroku sądu. Studium urbanistyczne i karta biała WUOZ stwierdza, iż budynek został zakupiony za 5000 dolarów przez nowojorskich emigrantów z Przemyśla od Getzla Pollera. Getzl Poller w tym czasie już nie był właścicielem kamienicy przy ul. Puszkina 8/8a i według wykazu 1948 nigdy nie był właścicielem budynku przy ul. Moniuszki 7. Według LWH 1948 – obejmującej kamienicę przy ul. Moniuszki 7 – osobą bezpośrednio będącą właścicielem budynku przed ochronką był Natan Kupfer. Ponadto z bogatej korespondencji PWiK z „konsumentem nr 47”, tj. ochronką, dowiadujemy się, że Natan Kupfer wyemigrował z „początkiem r. 1932” do Ameryki, jest więc prawdopodobne, że miał już tam wcześniej jakieś kontakty. Niemniej, jak już wspomniano, budynek stał się własnością ochronki na mocy wyroku sądowego, co znajduje potwierdzenie nie tylko w wykazach hipotecznych (LWH), ale również w korespondencji z archiwum PWiK, gdzie w piśmie odwoławczym czytamy, że przejęcie budynku przez ochronkę na własność od Natana Kupfera nastąpiło w 1932 r. w wyniku egzekucji wyroku sądowego, po uzyskaniu wpisu hipotecznego w LWH.

Jak widzimy więc, następuje tu niezgodność między archiwaliami a późniejszymi opracowaniami. Budynek nie został zakupiony od Getzla Pollera za 5000 dolarów, a przeszedł na własność ochronki w wyniku sporu sądowego z ówczesnym właścicielem, Natanem Kupferem. Ten ostatni faktycznie wyemigrował do Nowego Jorku i po 1946 roku jako prezes „First Przemyśl Sick Benefit Society” organizował pomoc dla Żydów ocalałych z Holokaustu⁴⁸.

⁴² LWH 3009, poz. B3 z 5 II 1922 r.

⁴³ LWH 3009, poz. B5 z 24 IX 1923 r.

⁴⁴ LWH 3009, poz. B6 z 5 I 1924 r.

⁴⁵ LWH 1948, poz. B3 z 27 VII 1920 r.

⁴⁶ LWH 1948, poz. B5 z 5 IX 1923 r.

⁴⁷ LWH 1948, poz. B8 z 18 VIII 1932 r.

⁴⁸ *Sefer Przemyśl. Przemyśl Memorial Book*, ed. A. Menczer, Tel Aviv 1964, s. 363.

Bartłomiej Gutowski notuje, jakoby autorami obu budynków – zapewne chodzi o osoby zarówno projektanta, jak i wykonawcy – byli Marceli Pilecki i Jan Pawlisz. Jako źródła podaje karty WUOZ i studium urbanistyczne – tam jednak nie pojawia się źródło tych informacji. Marceli Pilecki i Jan Pawlisz tworzyli przez lata spółkę zajmującą się projektowaniem kamienic oraz wykonawstwem, ale w spółce tej Jan Pawlisz odpowiadał za wykonawstwo⁴⁹. Ponadto wiemy, że Pilecki był również w wielu innych spółkach, jak choćby w przypadku wspomnianych wcześniej budynków przy ul. Puszkina 1, 3, 5, 7, 9, gdzie współpracował z Józefem Schwarzem i Karolem Meissnerem.

Wydaje się, że łączenie Pileckiego i Pawlisza z owymi realizacjami wynika z zastosowania na budynkach przy ul. Puszkina 8, 8a oraz Moniuszki 7 prefabrykatów w postaci pasa z podrywającymi się do lotu orłami na tle maków, które opasają obydwa budynki. Jest to ten sam prefabrykat, który został zastosowany na elewacjach kamienic przy ul. Piotra Skargi i Barskiej łączonych z osobami Pileckiego i Pawlisza. Ponadto na parterze kamienicy przy Puszkina 7 (niepodważalnie łączącej się z osobą Pileckiego) oraz na balkonach piętra budynku przy Puszkina 8/8a (czyli po drugiej stronie ulicy) znajdują się bardzo podobne elementy balustrady przywodzące na myśl kartusze herbowe czy też donice. Przy czym na kartuszach kamienicy nr 7 znajdowały się orły z herbowo rozpostartymi skrzydłami (które zostały skute w ostatnich dekadach, na ich obecność jest jednak dokumentacja zdjęciowa). Natomiast na budynku 8/8a kartusz ma centralny, podłużny otwór upodabniający go bardziej do donicy. Na obu budynkach (Puszkina 7 i 8/8a) z kartuszy/donicy u góry widać wyrastające liście i elementy, które przypominają wijące się wstęgi. Jakkolwiek ciężko stwierdzić, czym dokładnie jest ten element – wyraźnie na obu budynkach jest to ten sam betonowy odlew nieco tylko zmodyfikowany.

Pytanie więc brzmi: w jakim stopniu zastosowanie tych samych dekorów – płycin z orłami i makami oraz elementów balustrady – świadczy o jednym projektancie obiektów, jeśli obiekty powstały w zbliżonym czasie w warunkach raczkującej prefabrykacji materiałów budowlanych? W ocenie autorki jest to prawdopodobne, ale w świetle zachowanych materiałów archiwalnych nie do potwierdzenia.

Ostatnie dwie grupy inwestycyjne pochodzą już z końcówki okresu międzywojennego i prezentują styl modernistyczny. Na owe założenia składają się budynki przy ulicach: Moniuszki 3, Niewiadomskiego 1, 3 oraz Moniuszki 5/Niewiadomskiego 2 oraz Niewiadomskiego 4, 6. W okresie parcelacji ul. Niewiadomskiego określana była jako Moniuszki boczna.

⁴⁹ I. Zając, *op. cit.*, s. 119.

Teren, na którym postawiono wszystkie te budynki, należał pierwotnie to LWH 1745, które jest wykazem kamienicy przy ul. Dworskiego 40. Mieliliśmy więc do czynienia z długą, wąską działką sięgającą od ul. Dworskiego aż do Moniuszki. Należała ona do Juliusza Reinigera, który był inżynierem cywilnym i mieszkał w kamienicy nr 40 aż do 1927 r.⁵⁰ Wybudował on również kamienicę przy ul. Dworskiego 42, którą przekazał na wiano dla córki⁵¹ i ta właśnie ostatnia wspomniana kamienica została zakupiona w 1927 r. przez Natana i Esterę Goldliebów. Wykaz... z 1932 r. wskazuje jako właściciela placu, z którego rozparcelowano przyszłą ul. Niewiadomskiego i znajdującą się pomiędzy kamienicami Moniuszki 1 i 7, właśnie Natana Goldlieba⁵². Autorka niestety nie była w stanie zweryfikować własności w odniesieniu do placu, z którego powstały ul. Moniuszki 5/Niewiadomskiego 4, 6, ale teren pod ul. Moniuszki 3 i Niewiadomskiego 1, 3 w latach 1929–1932 należał do inż. Salomona Schäffera, a w latach 1932–1936 do Adolfa Klausnera, Juliusza Scheebauma i Samuela Orsteina⁵³. Po raz kolejny jest to przykład niezgodności danych z Wykazu... z danymi hipotecznymi. Plac pod kamienicę Moniuszki 3 został zakupiony przez Maurycego i Salę Ehrmanów⁵⁴ i tu następuje kolejna rażąca niezgodność tym razem z aktami z PWiK. W ADT PWiK znajduje się korespondencja dotycząca przyłącza wodnego oraz towarzyszącej mu eksploatacji z lat 1934–1936, sygnowana przez małżeństwo Ehrmanów, ale w 1937 r. nowe przyłącze kanalizacyjne wykonywał już Taube Feiwl, podpisując się jako właściciel obu budynków (Moniuszki 3, Niewiadomskiego 1 i 3). Wynika z tego, że w 1936 r. budynek przy Moniuszki 3 został sprzedany, ale nie odnotowano tego w wykazach hipotecznych.

W 1933 r. plac pod kamienicę Niewiadomskiego 1, 3 został sprzedany Lei Sinkower⁵⁵, następnie odsprzedano własność Adamowi Wincentowi i Wandzie Janinie Szkarzyńskim⁵⁶, którzy odsprzedali ją Feiwlowi Taube w 1936⁵⁷. W styczniu 1937 działka zmienia status z gruntowej na budowlaną co wiąże się najczęściej z wystawieniem budynku. Oznacza to, że inwestorem odpowiedzialnym za wystawienie kamienic Niewiadomskiego 1 oraz 3 jest Feiwl Taube, który zrealizował tą inwestycję po zakupie budynku Moniuszki 3.

⁵⁰ LWH 1745, poz. B1 z 7 VII 1894 r., poz. B2 z 2 XII 1927 r.

⁵¹ LWH 2762, poz. B2 z 29 I 1913 r.

⁵² *Wykaz ulic...* [1932], s. 66.

⁵³ LWH 3823, poz. B1 z 22 XI 1929 r., poz. B2 z 8 X 1932 r., poz. B3 z 10 IX 1936 r.

⁵⁴ LWH 4482, poz. B1 z 29 III 1934 r.

⁵⁵ LWH 4425, poz. B1 z 29.12.1933 r.

⁵⁶ LWH 4425, poz. B2 z 25.09.1935 r.

⁵⁷ LWH 4425, poz. B3 z 1936 r.

Plac pod budynki przy ul. Moniuszki 5/Niewiadomskiego 2, Niewiadomskiego 4, 6 został zakupiony przez małżeństwo Benjamina i Ides Nussbaumów⁵⁸, którzy już w lutym 1935 r. wydzielili parcelę narożną z Moniuszki⁵⁹ i utworzyli jej nowy wykaz hipoteczny. Oba budynki stanęły w 1936 r.⁶⁰ Gmach narożny skanalizowano w 1938 r. – do drugiego aktu nie zachowały się. Korespondencja związana z tym procesem adresowana jest na ul. Jagiellońską 20, tj. tam gdzie mieściła się kamienica Nussbaumów, zniszczona w 1941 r., kiedy okupujące Przemysł III Rzesza i Związek Radziecki zwróciły się przeciw sobie. Kamienica ta w istocie składała się z trzech adresów i Wykaz... z 1932 r.⁶¹ wskazuje Benjamina Nussbauma jako właściciela jednego z nich. Historia parcelacji ul. Moniuszki zaczęła się więc i skończyła na Benjaminie Nussbaumie⁶².

W tabeli 1 przedstawiono zestawienie informacji zebranych w tej części pracy.

Tabela 1. Zestawienie grup inwestycyjnych, kamienic, lat powstania oraz inwestorów

etap	grupa inwestycyjna	adres	inwestor	rok
Etap pierwszy – przed I wojną światową	1.	Tarnawskiego 7	Benjamin Nussbaum	1909–1910
		Moniuszki 1		
	2.	Moniuszki 8	Stanisław Majerski	1910
		Puszkina 10	Boruch Mahler (ojciec)	1911
		Moniuszki 10	Izydor Mahler (syn)	1912
	3.	Puszkina 8/8a	Herman Wagner	1911
		Moniuszki 7		1913
Etap drugi – przed II wojną światową	4.	Moniuszki 3	Maurycy i Sala Ehrmanowie	1932–1934
		Niewiadomskiego 1	Feiwl Taube	1936
		Niewiadomskiego 3		
	5.	Moniuszki 5/ Niewiadomskiego 1	Benjamin Nussbaum i Ides Nussbaum	1936
		Niewiadomskiego 4, 6		

⁵⁸ LWH 4491, poz. B1 z 13 X 1934 r.

⁵⁹ LWH 4491, poz. A2 z 5 II 1934 r.

⁶⁰ LWH 4491, poz. A3 z 4 VI 1936 r.; LWH 4612, poz. A3 z 4 VI 1936 r.

⁶¹ Wykaz ulic... [1932], s. 66.

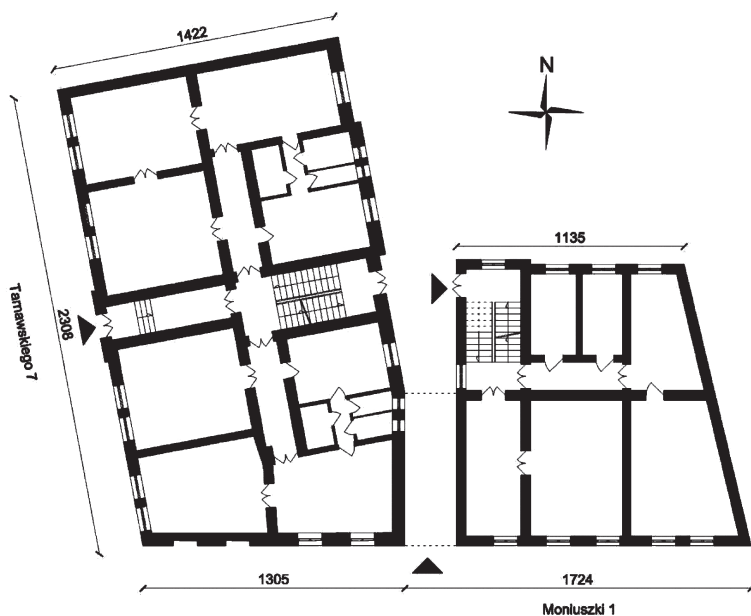
⁶² Benjamin Nussbaum (ur. w 1896 r.), syn Hersza i Szewy Nussbaum, mąż Ides z domu Bauer. Zob. www.jri-poland.org dostęp: 13.04.2024].

3. Zagadnienia funkcjonalne oraz techniczne

3.1. Ulice Tarnawskiego 7/Moniuszki 1

Ryc. 8–9. Kamienice przy ul. Tarnawskiego 7 oraz Moniuszki 1. Fot. Autorka

Ryc. 10. Plan parteru kamienic przy ul. Tarnawskiego 7 i ul. Moniuszki 1

Budynek składa się funkcjonalnie z dwóch części, pomiędzy którymi na parterze wykonano bramę przejazdową. Kryta jest ona stropem odcinkowym, ceglanym na belkach stalowych. Obie części są dwutraktowe w osiach skrajnych i trójtaktowe w osiach flankujących klatkę schodową. Trakt środkowy wykorzystano jako korytarz. Klatka w części od ul. Tarnawskiego umieszczona jest w osi środkowej i poprzedzona sienią przechodnią, w której umieszczono krótki bieg schodów, dostęp do korytarzy mieszkań ze spoczników piętrowych klatki. W pomieszczeniach bezpośrednio przyległych do klatki, w trakcie tylnym, umieszczano kuchnie, o czym świadczy inne oznaczenie urządzenia grzewczego oraz obecność jedynego na mieszkanie punktu poboru wody. Ubikacje i wanny umieszczano w osobnych pomieszczeniach wykrojonych z większej przestrzeni przy pomocy ścian działowych. Na zestawieniu pionowym widoczne są urządzenia podgrzewające wodę, umieszczone w jednym pomieszczeniu z wanną. Łazienek nie zaopatrzono ani w kominy spalinowe, ani wentylacyjne.

Rzut poziomy części od ul. Moniuszki jest w zasadzie połową rzutu części od ul. Tarnawskiego, zmodyfikowaną ze względu na obecność przejazdu w parterze i przebieg granicy działki od strony nr 3.

Ponieważ brama przejazdowa zajmuje przedni trakt części od ul. Moniuszki, klatka schodowa dostępna jest bezpośrednio z podwórza, bez wiatrołapu w postaci sieni przechodniej. Na pierwszym oraz drugim piętrze ponad sienią przejazdową znajduje się pomieszczenie mieszkalne. W kondygnacji podziemnej pod sienią przejazdową nie ma pomieszczenia, co determinuje funkcjonalny podział tej kondygnacji na dwie niezależne części.

Sutereny znajdują się w całej kondygnacji podziemnej części od Moniuszki i w trakcie tylnym parteru części od Tarnawskiego. Na załączonym rzucie z dokumentacji PWiK widoczne są przewody spalinowe. W części bez suteren są po trzy kominy, natomiast w części z suterenami – po cztery, co oznacza po jednym przewodzie kominowym na jedną kondygnację mieszkalną (budynek jest dwupiętrowy). Kominy występują w liczbie cztery nawet przy dwóch piecach, o ile te piece znajdują się w sąsiadujących ze sobą narożnikach dwóch różnych pomieszczeń. Oznacza to, że do jednego przewodu podłączano więcej niż jedno pomieszczenie na kondygnację, ale również, że każdy przewód obsługiwał tylko jedno piętro. Z dokumentacji PWiK wynika, iż budynki obsługiwały jeden wodomierz i jeden dół kloaczny. Układ łazienek i korytarzy sugeruje po trzy pomieszczenia dla kondygnacji nadziemnych oraz siedem lokali jednopokojowych i jeden dwupokojowy w suterenach, co daje 17 lokali mieszkalnych. Deklaracja z 20 I 1926 r. wykazuje 18 mieszkań, przy czym jedno z nich zamieszkane było tylko przez jedną osobę. Możliwe jest, że z jednego z mieszkań wtórnie wydzielono pokój i przeznaczono go na samodzielny lokal. Według tej deklaracji budynek zamieszkiwało 75 osób,

przy czym mieszkania w kondygnacjach nadziemnych miały od trzech do pięciu pomieszczeń, a sutereny przeważnie były jednopokojowe. Deklaracja z 4 III 1925 r. opisana jest w nagłówku, jakoby dotyczyła tylko obiektu od ul. Tarnawskiego, ale licząc, ile jest mieszkań (15) oraz lokatorów (65), trzeba zaznaczyć, że niemożliwe jest, by obejmowała tylko tę część budynku. Ponadto deklaracja wylicza po trzy mieszkania w kondygnacjach nadziemnych i cztery podziemne, oraz dwa lokale pozbawione opisu lokalizacji. Prawdopodobnie akurat w tamtym roku rodziny zamieszkujące sutereny zajmowały po dwa pomieszczenia. Według tego dokumentu sutereny zamieszkane były kolejno przez pięć, cztery, dwie i trzy osoby, natomiast do lokatorów kondygnacji nadziemnych zaliczano służbę, najwyraźniej zamieszkałą na miejscu. Równocześnie odnajmowano pojedyncze pokoje na kwatery wojskowe, a także wyliczono współlokatorów: studenta, inżyniera kolejowego oraz terminatora.

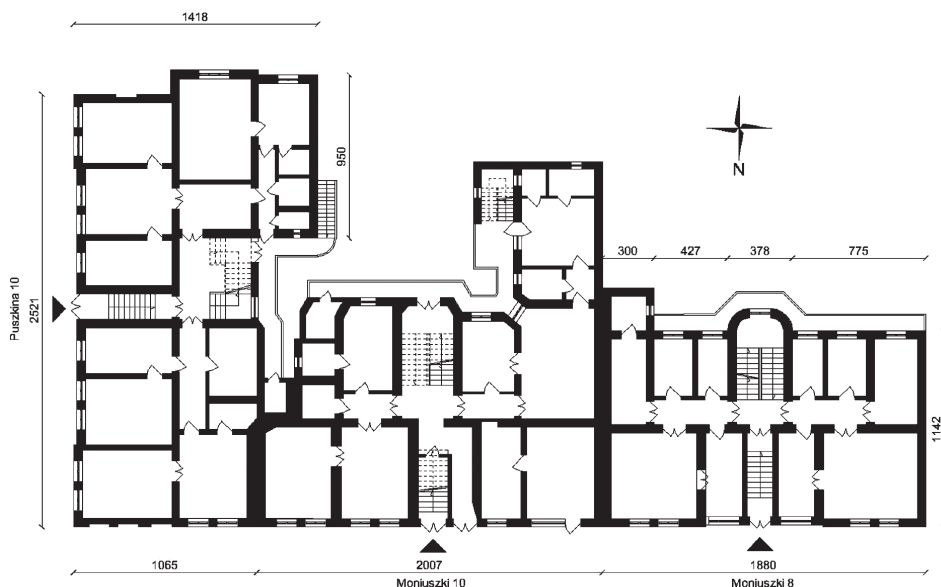
W kondygnacji podziemnej brak jest łazienek oraz punktów poboru wody. Wydaje się, iż znajdowały się tam dwie toalety (jedna w części od ul. Tarnawskiego, a druga od Moniuszki), ale ich oznaczenie jest inne od tych na piętrach.

3.2. Kamienice przy ul. Puszkina 10, Moniuszki 8, 10

Ryc. 11–13. Kamienice przy ul. Puszkina 10, Moniuszki 10 i Moniuszki 8

Ryc. 14. Zestawione rzuty budynków przy ul. Moniuszki 8, 10 oraz ul. Puszkina 10

Kamienica przy ul. Moniuszki 8 jest budynkiem dwupiętrowym, z suteroną i jedną klatką schodową. Jest to budynek siedmioosiowy, dwutraktowy w osiach skrajnych i trójraktowy w pozostałych. W traktach środkowych, flankujących oś centralną, umieszczono przedpokoje. W osi centralnej, w trakcie przednim, umieszczono ozdobioną bogato polichromiami sień przechodnią, z dość długim, pojedynczym biegiem schodów prowadzących na spocznik parteru, odpowiadający szerokością osi środkowej, z dwubiegową klatką schodową. Spocznik międzypiętrowy tejże klatki umieszczono w centralnym, wyrazistym ryzalicie elewacji podwórkowej. Ryzalit ma zaokrąglone narożniki, pomiędzy które umieszczono płaski fragment ściany zawierający znacznej szerokości okno umieszczone w dość głębokiej wnęcie (patrząc od wewnątrz). Sama główna klatka schodowa jest po remoncie, z policzkowymi biegami schodów o konstrukcji drewnianej (zarówno belki, jak i stopnice oraz podstopnice drewniane), podniebieniem osłoniętym metalową żaluzją oraz kutą balustradą z elementów prefabrykowanych, o drewnianej poręczy (zapewne wtórnej). Spoczniki zostały wyłożone płytkami ceramicznymi białoszarymi o różnych wzorach (kwadratowymi w karo, sześciokątnymi w kwiaty o białych płatkach i szarych środkach oraz szarych płatkach i białych środkach). Wewnętrzna stolarka drzwiowa w większości się zachowała.

Rzut budynku jest w zasadzie symetryczny, z wyjątkiem dostawionej w południowo-wschodnim narożniku kubatury. Biorąc pod uwagę fakt, iż elewacja podwórkowa przez całą szerokość na pierwszym i drugim piętrze zaopatrzona jest w galerie komunikacyjne prowadzące do tejże kubatury, można stwierdzić, że są to zapewne przebudowane suche ubikacje.

Na kondygnacji poniżej parteru znajduje się trakt przedni przeznaczony na sutereny, a trakt tylny na komórki lokatorskie.

Niestety nie zachowały się plany budynku sprzed II wojny światowej. Archiwum PWiK dysponuje czterema spisami lokatorów z okresu międzywojennego. Wynika z nich, że w 1920 r. kamienicę zamieszkiwało 40 osób, w 1926 – 35 osób, w 1932 – 39 osób, a w 1933 r. – 37. Suterенę zamieszkiwało między cztery a sześć osób – najpierw dozorca z żoną, dwoma córkami i lokatorem, a potem wdowa po dozorczy z córkami i zapewne współlokatorami w liczbie od jednego do trzech. Oznacza to, że kondygnacje nadziemne zamieszkiwało w najbardziej „obłożonym” okresie 35 osób. Niestety dawne sutereny były dla autorki niedostępne do oglądu, sądząc jednak po dostępnym rzucie, można założyć, że składały się na nie cztery pomieszczenia. Szacując po zdjęciach archiwalnych dostępnych w serwisie Google Maps, można się domyślać, że okna suterен zostały pomniejszone i oryginalnie rozpoczynały się na wysokości chodnika.

Na kondygnacjach nadziemnych mamy po dwa mieszkania na kondygnację, każde dysponujące kuchnią i czterema pokojami. Nie wlicza się pomieszczeń po przypuszczalnych suchych ubikacjach. Dalej to 35 osób na $(4 + 4)$ pokoje $\times$ 3 kondygnacje = mniej niż 1,5 osoby na pokój.

Z zachowanej korespondencji wiemy, iż w 1919 r. wniesiono o podłączenie budynku do miejskiej sieci wodociągowej (co zapewne wykonano w kolejnym roku, stąd deklaracja liczby mieszkańców) oraz znajdowało się w nim sześć łazienek.

Budynek przy ul. Moniuszki 10 był większy od nr 8. Składał się z bryły głównej, usytuowanej wzdłuż ul. Moniuszki oraz oficyny w południowo-zachodnim narożniku budynku.

W archiwalnej dokumentacji PWiK w deklaracji napisano, iż jest to obiekt dwupiętrowy. Jeśli przyjmiemy tę perspektywę, należy uznać, iż dysponuje on suterенą o poziomie podłogi o stopień niżej od dzisiejszego poziomu chodnika. Przy czym zauważyć należy, że poziom chodników z czasem uległ podwyższeniu, tak więc w tamtej epoce poziom podłogi suterен musiał być zbliżony do poziomu ulicy. Wysokość kondygnacji suterен również jest na tyle

Ryc. 15. Kondygnacja +1 kamienicy przy ul. Moniuszki 10.
Opracowanie własne

duża, że są one do dziś w części zamieszkane, a w części wykorzystywane na działalność gospodarczą – niemniej jednak są znacznie niższe od pozostałych, nadziemnych kondygnacji. To rozwiązanie jest tak trudne w interpretacji dla mieszkańców i administracji, iż w ich odbiorze budynek ma dwa partery. Na owej najniższej kondygnacji, w osi środkowej, tj. piątej, znajduje się wejście główne do budynku, a za nim sień przechodnia zajmująca przedni trakt budynku. Sień ta ma niezwykle ozdobną sztukaterię na suficie, niestety pozbawiono ją oryginalnej kolorystyki. Obok owej sieni – na kondygnacji przyziemia/suteren – znajdują się drzwi wejściowe do części wspólnych tej kondygnacji (korytarze). Należy tu zaznaczyć, iż nie ma biegu schodów (wewnętrznych) łączących sutereny z parterem – schody w sieni przechodniej dostępne są jedynie z zewnątrz. Na zaprezentowanym na ryc. 14 rzucie zestawiającym budynki przedstawiono kondygnację sutereny/przyziemia, ponieważ na niej znajduje się wejście do budynku oraz wyjście na podwórze. Rzut kondygnacji +1 – zwanej dalej parterem – przedstawia ryc. 15.

Za sienią, na parterze, znajduje się spocznik piętrowy, z którego jest dostęp do mieszkań we wschodniej i zachodniej części budynku. Dalej na osi umieszczono główną klatkę schodową o rzucie dwubiegowym, ze spocznikiem międzypiętrowym o rzucie prostokąta o dwóch ściętych rogach (co jest zabiegiem artystycznym, niewymuszonym przez funkcję). Klatka schodowa doświetlona jest przez oś pojedynczych okien pośrodku południowej ściany klatki schodowej. Jak już wspomniano – ze spoczników piętrowych jest dostęp do mieszkań. Za dwuskrzydłowymi drzwiami znajdują się przedpokoje, do których od południa, w osiach sąsiadujących z osią centralną, przylegały oryginalnie kuchnie, a od północny, tj. w trakcie przednim, znajdowały się pokoje. Obecnie wtórny podział mieszkań na mniejsze lokale zaburzył ten układ, wymuszając na lokatorach przekształcenie w pomieszczenia mokre również niektórych pokoi traktu przedniego.

Należy tu zaznaczyć, że przedpokoje na szerokość obsługiwały jedynie pokoje w osiach traktu przedniego sąsiadujące z osią środkową. Pomieszczenia w północno-wschodnich i północno-zachodnich narożnikach dostępne były jedynie z sąsiadujących pokoi. Budynek jest niesymetryczny. Obiekt dysponował dwiema klatkami schodowymi, główną oraz klatką dla służby, która dostępna była na parterze z terenu, a na piętrach z galerii komunikacyjnych.

Znajdowało się w nim dziewięć mieszkań poza suterenami: po dwa na kondygnacje w głównej bryle budynku i po jednym w oficynie. W 1919 r. zamieszkały był przez 41 osób i dysponował dołem i kanałem kloacznym podłączonym z kanałem miejskim. W 1932 r. było to 39 osób, z czego sześć w suterenie. Daje to 33 osoby w trzech kondygnacjach nadziemnych, przy czym na każdej z tych kondygnacji znajdowało się po sześć pokoi (nie liczymy kuchni). Daje to obciążenie 1,83 osoby na pokój.

Kamienica przy ul. Puszkina 10 składa się z parteru oraz dwóch pięter. Zaprojektowano ją jako podwójnie narożną, od północy, tj. strony ul. Moniuszki, oraz od południa, tj. wewnętrznej drogi (dawna droga 810) prowadzącej na tyły kamienicy przy ul. Moniuszki 10, w stronę ówczesnej ul. Waygarta. Wystrój elewacji nie zachował się. Obecnie oryginalny jest tylko balkon na drugim piętrze od dawnej drogi 810 (balustrada i konsole) oraz konsole na balkonie na pierwszym piętrze.

Archiwum PWiK dysponuje opisem realności i wyposażenia wodociągowego, projektem instalacji wodno-kanalizacyjnej oraz listą elementów do montażu rurażu do wydania z magazynu ówczesnego Zakładu Wodociągowego. Opis realności pozostał niewypełniony, a projekt skanalizowania obiektu wykonano na rzucie nieodwzorowującym rzeczywistości, prawdopodobnie błędnie skatalogowanym i przedstawiającym inny obiekt. Lista elementów rurażu datowana jest na rok 1927, należy więc przyjąć, iż wtedy wykonano prace wodno-kanalizacyjne. Rzut przedstawiony na początku tego rozdziału został opracowany na podstawie dokumentacji z ADT PGM, tj. administratora obiektu.

Jak już wspomniano, obiekt jest podwójnie narożny, z frontową – najszerszą – elewacją od strony ul. Puszkina. Elewacja ta jest symetryczna, flankowana dwoma skrajnymi ryzalitami, pomiędzy którymi, na bryle

Ryc 16. Spoczniki międzypiętrowe w kamienicy przy ul. Puszkina 10

głównej obiektu, znajdowało się siedem osi okiennych, z wejściem głównym w osi środkowej. Za bramą wejściową umieszczono sień z pojedynczym biegiem schodów niwelującym różnice wysokości pomiędzy poziomem ulicy a wysokim parterem. Trakt przedni budynku jest w rzucie symetryczny, nie licząc balkonów na I i II piętrze na elewacji południowej. Z sieni przechodniej wchodzi się na przestrzeń klatki schodowej, która jest przesunięta w kierunku południowym w taki

sposób, że jej pierwszy bieg jest na osi biegu schodów sieni przechodniej. Klatka schodowa oraz sień przechodnia zachowały wystrój w postaci płytek posadzki na parterze i w sieni, konstrukcji biegu schodów wraz z balustradami i specyficznie ukształtowanymi spocznikami. Zachowały się też pojedyncze drzwi do lokali mieszkalnych oraz drzwi pomiędzy sienią a przestrzenią klatki schodowej. Balustrady schodów wykonano z tych samych elementów

prefabrykowanych co przy ul. Moniuszki 7 i Puszkina 8, 8a. Główna klatka schodowa jest trójbiegowa, ze spocznikami w narożach pomieszczenia. Spoczniki są w rzucie zbliżonym do kwadratu, lecz z jednym rogiem ukształtowanym w ten sposób, by można było w narożniku zmieścić dodatkowe stopnie, uzyskując formę zbliżoną do biegu zabiegowego. Na każdej kondygnacji mieszkalnej, wzdłuż podłużnej, wewnętrznej ściany nośnej znajduje się spocznik piętrowy, z którego jest dostęp w kierunku północnym i południowym do mieszkań. Za dwuskrzydłowymi drzwiami z nadświetlem znajdują się korytarze. W pomieszczeniach traktu przedniego od ul. Puszkina, Moniuszki i od przejazdu po stronie południowej znajdują się pokoje. Ze względu na brak oryginalnej dokumentacji oraz wtórny podział mieszkań na mniejsze lokale trudno jest jednoznacznie stwierdzić, gdzie w mieszkaniach mieściły się kuchnie. Przez analogię do innych kamienic należałoby je zlokalizować w trakcie tylnym, w osiach flankujących klatkę schodową. Ponieważ w budynkach tych nie projektowano oryginalnie łazienek, były one często „wykrawane” z pomieszczeń kuchni. Dziś w istocie pomieszczenia sanitarne umieszczone są w traktach tylnych, w osiach flankujących klatkę schodową. W budynku były też suche ubikacje, dostępne z galerii komunikacyjnej, umieszczonej na zachodniej ścianie budynku.

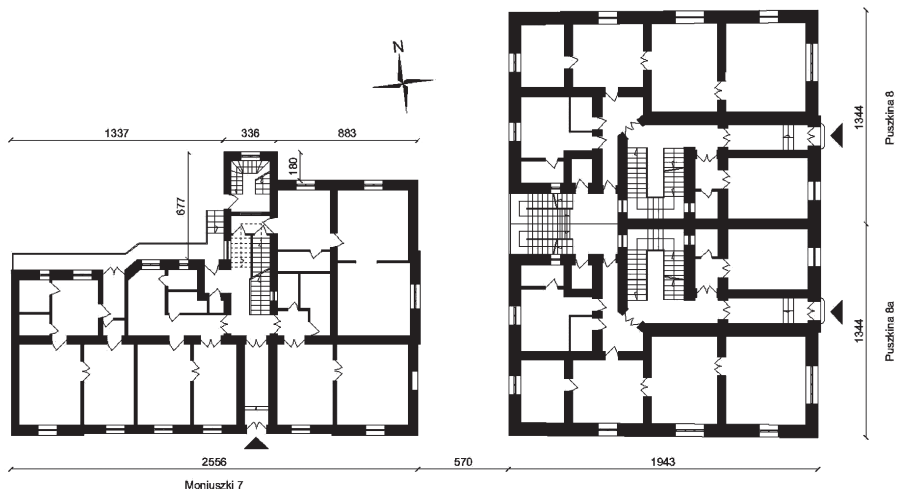
3.3. Kamienice przy ul. Puszkina 8, 8a, Moniuszki 7

Ryc.17–18. Kamienice przy ul. Moniuszki 7 oraz Puszkina 8, 8a

Kamienice przy ul. Puszkina 8 i 8a to obiekty narożne, których rzuty stanowią swoje lustrzane odbicia w stosunku do osi poprzecznej (prostopadłej do ul. Puszkina). Budynek o nr 8a ma elewacje frontowe od ul. Moniuszki i Puszkina, a nr 8 od Puszkina i ogrodu willi Puszkina 6, która jest mocno cofnięta w stosunku do pasa drogowego (na szerokość większą niż kamienica 8/8a). Wystrój elewacji obu budynków jest identyczny, pomijając monogramy:

na ścianie od Moniuszki jest to HW, a od strony ogrodu willi przy Puszkina 6 – IW. Podobnie lustrzanie identyczny jest wystrój obu klatek schodowych – z tą różnicą, że klatkę kamienicy nr 8 wyremontowano.

Ryc. 19. Współczesne rzuty kamienic przy ul. Moniuszki 7 oraz Puszkina 8, 8a.
Opracowanie własne

Każdy z tych dwóch obiektów ma po dwie klatki schodowe – główną oraz zewnętrzną – dla służby. Klatki schodowe znajdują się przy osi symetrii równoległej do ul. Moniuszki; główna klatka pośrodku, a zewnętrzną umieszczono po stronie zachodniej i jest dostępna z poziomu terenu. Klatka główna jest trójbiegowa, zewnętrzna – dwubiegowa. Konstrukcja obu klatek jest żelbetowa, przy czym w przypadku klatki zewnętrznej jest to raczej rozwiązanie wtórne, o czym świadczy bardzo dobry stan techniczny płyty żelbetowej. Główna klatka schodowa jest trójbiegowa, betonowa, pod pierwszym biegiem umieszczono wejście do piwnic, a same schody kończą się na strychu w przeciwieństwie do klatki służbowej kończącej się na drugim piętrze. Jest to rozwiązanie odbiegające od normy, gdyż zazwyczaj, jeśli budynek dysponował klatką schodową dla służby, to stanowiła ona jedyną drogę na strych w przeciwieństwie do głównej klatki kończącej się na drugim piętrze. Jest to jednak rozwiązanie z epoki, gdyż na strych prowadzą ciężkie, stalowe, nitowane drzwi. Ponadto nad klatką znajduje się świetlik. Pomiędzy klatką główną a klatką dla służby umieszczono okno, które poza świetlikiem u góry jest jedynym źródłem naturalnego światła dziennego do części wspólnych wewnątrz budynku. Ponieważ okno to umieszczono na drugim spoczniku trójbiegowej klatki głównej, w połowie wysokości tegoż okna mamy żelbetową płytę spocznika piętrowego klatki dla służby. Na drugim ze spoczników

trójbiegowej klatki schodowej znajduje się niewielkie okno, za którym jest pomieszczenie toalety. Na każdym spoczniku piętrowym znajdują się drzwi do dwóch mieszkań, przy czym mieszkania umieszczone w zachodniej połowie budynków mają drzwi pod kątem 45 stopni w stosunku do układu ścian nośnych, co ma swoje uzasadnienie jedynie jako zabieg artystyczny. Pokoje mieszkalne umieszczono w traktach frontowych, tj. wzdłuż ulic Moniuszki i Puszkina, a także od ogrodu willi nr 6. Ponieważ dokumentacja z epoki nie zachowała się, nie można jednoznacznie stwierdzić, gdzie znajdowały się wykonane w okresie międzywojennym łazienki. Pomieszczenia mokre, tj. kuchnie mieszkań ze strony zachodniej, znajdowały się w pomieszczeniach przyległych do schodów dla służby. Z tego pomieszczenia wykrojono dostępne z tychże schodów (tj. z zewnątrz) ubikacje, a także dwa mniejsze pomieszczenia. Ze względu na brak dokumentacji oraz niedostępność mieszkań nie można stwierdzić, gdzie znajdowały się oryginalne łazienki, ale ze względu na analogie do innych realizacji autorka typuje na to miejsce pomieszczenie pomiędzy kuchnią a schodami dla służby, ze względu na bliskość pionu ubikacji oraz okno, które pozwalałoby na wentylację pomieszczenia w sytuacji, kiedy nie stosowano jeszcze kominów wentylacyjnych. Najwyraźniej zagrożenie prywatności użytkownika przez okno wychodzące na służbową klatkę schodową nie było wówczas kwestią problematyczną.

Kamienica o adresie ul. Moniuszki 7 należała od 1932 r. do Ochronki Sierot Żydowskich w Przemyśle. Nie oznacza to bynajmniej, że budynek funkcjonował jako sierociniec, a jedynie, że Ochronka jako właściciel obiektu czerpała zyski z najmu mieszkań. Świadczy o tym treść odwołania z 1937 r., znajdującego się w archiwum PWiK, gdzie czytamy: „Ponadto mieszkańcy tejże kamienicy należą do sfery inteligencji, którzy należycie z urządzeniami wodociągowymi są obznajomieni, a jako ludzie uczciwi nie chcieliby ani siebie, ani Ochronki narażać na taką szkodę, jak płacenie wprost bajecznych sum za wodę”. Jak jest więc wyraźnie stwierdzone, w 1937 r. kamienica ma lokatorów ze sfery inteligencji, a korespondencja dotycząca sporu kierowana była na (pobliski zresztą) adres przy ul. Tarnawskiego 3, do adwokata dr. Daniela Haasa, tytułowanego w innych pismach również jako przewodniczący.

Budynek ma rzut niesymetryczny i nadmiernie rozbudowany od strony wschodniej, tj. od strony wspólnego (z kamienicą przy ul. Puszkina 8/8a) przejazdu. Składa się z dwóch brył, między którymi umieszczono dwie klatki schodowe – główną i służbową. Każda z tych brył ma trakt przedni kondygnacji nadziemnych przeznaczony na pokoje. Trakt przedni kondygnacji sutereny przeznaczono na naprzemiennie ustawione kuchnie i pokoje mieszkalne. Trakt tylny kondygnacji nadziemnych przeznaczono na pomieszczenia mokre oraz przedpokoje, na poziomie sutereny znajdują się tam komórki lokatorskie, co jest rozwiązaniem przyjętym już w epoce.

Komunikacja, tj. dwie klatki schodowe, umieszczone są na całej szerokości budynku w osi trzeciej od wschodu (tj. wspólnego z ul. Puszkina 8/8a przejazdu). W osi przedniej znajduje się sień przechodnia składająca się z pojedynczego biegu schodów, w osi tylnej umieszczono dwubiegową, główną klatkę schodową ze spocznikiem międzypiętrowym, a za nią – dostępną z podwórza – klatkę schodową dla służby. W ścianie zachodniej głównej klatki schodowej znajduje się wyjście na galerię komunikacyjną umieszczoną na zachodniej części północnej elewacji budynku. Galeria komunikacyjna dostępna jest również z podwórza.

Należy w tym miejscu zauważyć, że występuje tu niezgodność pomiędzy stanem faktycznym a rzutem budynku z archiwum PWiK wynikająca z faktu, iż dokumentacja była wytworzona bezpośrednio na potrzeby wykonania rurażu instalacji wodno-kanalizacyjnej, w związku z czym kreślarz nie przywiązał żadnej wagi do odwzorowania klatki schodowej, na której nie zamierzano wykonywać prac. Biegi głównej klatki schodowej są betonowe, natomiast klatka schodowa dla służby jest konstrukcji drewnianej.

Mimo iż niniejszy artykuł nie odnosi się do kwestii estetycznych, autorka musi w tym momencie stwierdzić, że budynki przy ul. Moniuszki 7 oraz przy Puszkina 8/8a posiadają wystrój głównej klatki schodowej oraz sieni przechodniej wykonany z tych samych prefabrykowanych kształtek w postaci okręgów, opasek i girland ze stylizowanych motywów roślinnych, które występują tylko na tych budynkach i nie spotyka się ich w innych realizacjach w Przemyśle. Budynki łączy więc w zespół nie tylko wystrój elewacji, ale i części wspólnych.

W wykazie lokatorów z 1919 r., znajdującym się w archiwum PWiK, czytamy, iż budynek zamieszkiwały wówczas 42 osoby, w tym siedem osób służby. W 1926 r. było to już 44 mieszkańców. W budynku znajdowały się: cztery mieszkania składające się z kuchni i pokoju w suterrenach oraz po trzy mieszkania na trzech kondygnacjach nadziemnych; na parterze dwa mieszkania dwupokojowe z kuchnią i łazienką oraz mieszkanie czteropokojowe z kuchnią i łazienką, na pierwszym i drugim piętrze trudno określić jest przynależność poszczególnych pokoi do konkretnych mieszkań, gdyż wszystkie połączone są amfiladowo drzwiami, niemniej jednak kuchni i łazienek jest po trzy, a pokoiów po osiem na kondygnację. Daje to $4 + 8 + 8 + 8 = 28$ pokoiów na 44 osoby, a więc mniej niż 2 osoby na pokój (1,58). Jeśli chodzi o średnie obłożenie mieszkań to 4 mieszkania suterren + 3 piętra $\times$ 3 mieszkania = 13 lokalów, co daje od trzech do czterech osób na mieszkanie. Przy czym należy przyjąć, że sutereny były lokalami gęściej zaludnionymi. Na tej kondygnacji nie było toalet ani ogólnodostępnych punktów poboru wody; lokatorzy korzystali zapewne z ogólnodostępnych klozetów na kondygnacjach nadziemnych. Na podstawie tych danych po raz kolejny zdaje się potwierdzać przypuszczenie, że funkcjonujące w społeczeństwie przeświadczenie o przeludnieniu mieszkań w XIX-wiecznych kamienicach czynszowych było doświadczeniem

osób zamieszkujących sutereny lub/i rodzin z okresu powojennego, będących lokatorami podzielonych na mniejsze lokale mieszkań.

Budynek ma siedem osi okiennych od ul. Moniuszki i trzy osie od strony wspólnego przejazdu oraz (na każdej kondygnacji nadziemnej) dwa trójtaktowe mieszkania i jedno dwutraktowe. Wszystkie mieszkania kondygnacji nadziemnych zaopatrzone były w przedpokoje, kuchnie, łazienki (czy też raczej w pokoje kąpielowe i osobne toalety, ale w obrębie mieszkania) oraz niewielkie pomieszczenia „sługi”, czyli spiżarnie, w których jednak, jeśli wierzyć literaturze przedmiotu, zdarzało się spać służbie.

Pion mieszkań dwutraktowych znajduje się przy zachodniej, szczytowej ścianie budynku. Ściana ta była ślepa i wyraźnie przewidywano dostawienie do budynku kolejnego obiektu, tak by utworzyć północną pierzeję nowo powstającej ul. Moniuszki. Pion mieszkań dwutraktowych nie ma bezpośredniego dostępu do klatki schodowej, do lokalów można dostać się przez galerię komunikacyjną umieszczoną na północnej elewacji podwórkowej w zachodniej części budynku.

Drugi pion mieszkań znajduje się po zachodniej stronie klatki schodowej (po lewej, jeśli stoimy plecami do ul. Moniuszki), a trzecie – największe mieszkanie – po stronie wschodniej. Ostatnie z mieszkań dysponuje największą liczbą pokoiów, gdyż mamy tu dodatkowy trakt od przejazdu.

Na koniec wywodu o budynku przy ul. Moniuszki 7 chciałam poruszyć jeszcze kwestię warunków sanitarnych. Jak już stwierdzono, mieszkania kondygnacji nadziemnych zaopatrzone w pokoje kąpielowe, toalety w obrębie mieszkań, a także po jednym punkcie czerpalnym wody (zlewie?) w każdej kuchni. W suterenach nie było ani toalet, ani punktów poboru wody. Należy tu zauważyć, że na kondygnacjach nadziemnych toalety występują „parami”, tj. przy toalecie w mieszkaniu znajduje się druga, ogólnodostępna miska ustępowa, umieszczona w sąsiadującym przez ścianę pomieszczeniu, dostępnym z części wspólnych. W przypadku pionu mieszkań zachodnich – z galerii komunikacyjnej, a dla pionu mieszkań pośrodku budynku – z niewielkiego „wiatrołapu” pomiędzy galerią komunikacyjną a zachodnią ścianą głównej klatki schodowej. Pion największych mieszkań, na wschód od klatki, wydaje się zaopatrzony w dwie miski ustępowe: jedną w osobnym pomieszczeniu toalety dostępnym z przedpokoju i drugą w „łazience” z oknem wychodzącym na główną klatkę schodową. Podobnie jak w przypadku kamienicy przy ul. Puszkina 8/8a, gdzie również stosowano takie rozwiązanie, kwestia prywatności najwyraźniej nie była tu problematyczna.

Bardzo ciekawie ma się również kwestia kominów na budynku. Źródłem informacji jest tu archiwalna dokumentacja PWiK. Na obiekcie możemy zaobserwować kominy wentylacyjne. Są one oznaczone przekrojem kwadratowym i umieszczono je przy kuchniach i łazienkach w liczbie po jednym na pion (obecnie stosuje się po jednym na pomieszczenie, tak by zapachy od

sąsiadów z niższych kondygnacji nie dostawały się do mieszkań powyżej). Jest to w porównaniu z wcześniej opisywanymi budynkami innowacja. Niestety nie jesteśmy w stanie stwierdzić, jak miała się sprawa kominów w kamienicy przy ul. Puszkina, gdyż tam dokumentacja nie zachowała się.

Ponadto na planie możemy zaobserwować: po dwa kominy spalinowe przy piecykach podgrzewających wodę w „pokojach kąpielowych”/„łazienkach” (piecyki oznaczono czerwoną kropką), po trzy przewody przy pionie pieców w pokojach i w przypadku dwóch mieszkań mniejszych pionów mieszkań w zachodniej części klatki po jednym przewodzie na dwa piony pieców kuchennych i trzy przewody na jeden pion pieców kuchennych w dużym, wschodnim mieszkaniu.

Należy w tym miejscu wspomnieć, iż w suterrenach występowały naprzemiennie kuchnie i pokoje mieszkalne, tak więc pod co drugim pomieszczeniem w osi przedniej znajduje się pomieszczenie z piecem kuchennym. Wynika z tego, iż wszystkie urządzenia (piece grzewcze i kuchnie z suterren), znajdujące się w trakcie przednim budynku, występowały po cztery na pion i miały do dyspozycji trzy przewody spalinowe na pion. Kuchnie znajdujące się w zachodniej części budynku na kondygnacjach nadziemnych były rozmieszczone po trzy na pion i każdy pion obsługiwał jeden przewód spalinowy lub też podłączono je do jednego z przewodów obsługujących trakt przedni. Kuchnie w mieszkaniach wschodnich, tj. największych, były trzy w pionie i dysponowały osobnym przewodem spalinowym dla każdego urządzenia – być może było to elementem tego, co rozumiano wówczas jako „wyższy standard”. Piece podgrzewające wodę w „pokojach kąpielowych”/„łazienkach” rozmieszczano po trzy urządzenia w pionie i każdy pion dysponował dwoma przewodami spalinowymi.

Z ustnej relacji osoby zajmującej się przeglądami technicznymi oraz od administratorów budynków można dowiedzieć się, że urządzenia grzewcze oryginalnie podłączane były do przewodów spalinowych co drugą kondygnację (np. suterena i pierwsze piętro, parter i drugie piętro), a także do danego przewodu spalinowego podłączano urządzenia z sąsiadujących ze sobą pomieszczeń. Przy czym osoby te nie rozgraniczają swoich obserwacji na budynki z kolejnych dekad poprzedzających I wojnę światową, a zbiorczo formułują te wnioski względem wszystkich obiektów „przedwojennych” (tj. sprzed II wojny światowej), gdyż nie potrafia tych budynków rozróżnić.

Obserwując liczbę i rozmieszczenie przewodów kominowych i rozumując według wyżej opisanego klucza, można zauważyć, że: przewodów spalinowych jest więcej (w pomieszczeniach traktu przedniego powinny być po dwa, nie trzy na pion), a piece kuchenne z części zachodniej albo miały zbyt małą liczbę przewodów, albo część z nich podłączono do pionów traktu przedniego. Piecyki łazienkowe zapewne podłączono według wyżej opisanego klucza, natomiast piec kuchenny mieszkań wschodnich dysponuje wedle

tej logiki nadmiarową liczbą przewodów. Najprawdopodobniej kamienica przy ul. Moniuszki 7 – jako powstała w końcowym okresie „wydłużonego XIX w.” – jest przykładem schyłkowych tendencji swojego czasu, przez co prezentuje sobą wyższy standard niż powstające np. w latach 90. XIX w. kamienice czynszowe. Z dzisiejszej perspektywy okres od lat 80. XIX w. do I wojny światowej wydaje się krótki i jednorodny, jednak był to czas dynamicznego wzrostu stopy życiowej mieszkańców Galicji, rozwoju technologicznego oraz awansu Przemyśla jako miasta. Najprawdopodobniej kamienica przy ul. Moniuszki 7 była owocem swoistej konkurencji pomiędzy inwestorami starającymi się budować coraz lepsze, elegantsze i bardziej „na czasie” produkty mieszkaniowe, jakimi były w istocie kamienice czynszowe. Dlatego też zaopatrzone budynek w „innowację”, czyli kominy wentylacyjne, i zwiększono liczbę kominów spalinowych przypadających na jedno urządzenie – z perspektywy ówczesnych w każdym razie.

4. Uwagi dotyczące wystroju części wspólnych

Na rycinach 26 i 27 zestawiono uszeregowane chronologicznie kute elementy balustrady oraz płytki ceramiczne znajdujące się na zasobie. W wyniku zestawienia stwierdzono, że w sprawie wyboru elementów kutych balustrady rok postawienia kamienicy był istotniejszym czynnikiem niż przynależność do grupy inwestycyjnej, o ile kamienice z jednej grupy nie powstały w tym samym roku. W przypadku płytek ceramicznych – z wyjątkiem kamienicy przy ul. Puszkina 10 – wszystkie obiekty niezależnie od roku powstania mają posadzki skomponowane z tych samych czarno-białych płytek o wykroku kwadratowym bądź sześciokątnym. We wszystkich obiektach wystrój płytek parterowego spocznika piętrowego był różny od spoczników międzypiętrowych. Zauważa się też próby ekspresji artystycznej przez układanie płytek np. w szachownicę karo zamiast w szachownicę prostopadłą do ściany.

Na ryc. 28 przedstawiono zestawienie zachowanych wystrojów sieni przechodnich w kamienicach. Wystrój sztukatorski części wspólnych oraz wystrój elewacji kamienic przy ul. Puszkina 8/8a oraz Moniuszki 7 jest jednaki mimo różnego czasu powstania. Stolarka drzwiowa w obu obiektach jest zbliżona (w budynku przy ul. Puszkina 8/8a w obu klatkach identyczna). Wystrój elewacji kamienic przy ul. Tarnawskiego 7/Moniuszki 1 jest identyczny, ponadto podobnie są kute bramy wejściowa i przejazdowa. Stolarka drzwiowa jest zbliżona, lecz nieidentyczna. Wystroje elewacji kamienic przy ul. Moniuszki 8 i 10 są całkowicie odmienne. W budynku przy ul. Moniuszki 10 mamy bogatą sztukaterię w sieni wejściowej, kamienica przy ul. Moniuszki 8 ma polichromię min. iluzorycznie markującą sztukaterię. Wynika z tego, iż wystrój elewacji związany był bezpośrednio z osobą inwestora, podobnie jak polichromie i sztukaterie części wspólnych. Płytki ceramiczne oraz balustrady traktowano

z mniejszą dbałością, chętnie decydując się na rozwiązania dostępne w handlu i nie obawiając się przy tym niezamierzonego podobieństwa do realizacji innych inwestorów

Wnioski

W 1891 r. powstał Plan regulacji miasta Przemyśla. Był to dokument, poprzez który starano się okiełznać oddolną, spontaniczną urbanizację przedmieść przemyskich i pogodzić ją z potrzebami rozbudowującej się twierdzy. Zaskakującym rozwiązaniem było uznanie wewnętrznych, istniejących dróg, wykrojonych przez właścicieli gruntów podczas parcelacji działek. Dążono do tego, by pokryć zabudowujący się obszar przedmieść siecią „obwodnic” pomiędzy głównymi drogami wyjazdowymi z miasta, tworząc coś na kształt pajęczej sieci. W dokumencie tym przewidziano niuanse wynikające z istniejącego stanu zabudowy opracowywanych terenów oraz z poszanowania prawa własności właścicieli gruntów. W ten sposób m.in. wytypowano dwie istniejące, krótkie drogi, które powstały jako odnogi ul. Dworskiego. Drogi te zostały wydzielone przez właścicieli gruntu, tak by mogli zabudować teren „w głąb” działki, a nie tylko wzdłuż istniejącego traktu. Drogi te poszerzono i przedłużono do istniejącej, wewnętrznej ul. Leszczyńskiego wykrojonej już wcześniej podczas parcelacji folwarku Emila Kreyczego. Nowe ulice przebiegały przez dwie wielkoobszarowe realności: Majera Schifferra i Emila Kreyczego. Ponieważ działka Schifferra znajdowała się przy ul. Dworskiego, wytyczone na niej drogi są prostopadłe do tej ulicy, docierają do granicy pomiędzy dwoma majątkami, zakręcają i na terenach Kreyczego stają się prostopadłe do Leszczyńskiego, przy czym Puskina załamuje się jeszcze raz po skrzyżowaniu z Frankowskiego. Te ulice to Tarnawskiego – dawniej Średnia, której początkowy odcinek przy ul. Dworskiego był drogą wydzieloną przez Schifferra wzdłuż dwóch domów należących do jego siostry, a także Puskina, dawniej Niecała/Potockiego, którą wydzielił Marceli Pilecki jako dojazdową do pięciu kamienic postawionych inwestycyjnie, na sprzedaż.

Plan regulacji... przewidywał połączenie tych dróg poprzecznymi ulicami na granicy obydwu majątków, w miejscu istniejącej drogi gruntowej 810. Jego zapisy jednak traktowane były uznaniowo i każdy z właścicieli wytyczył swoją własną poprzeczną ulicę – u Schifferra była to ul. Moniuszki, a u Kreyczego ul. Frankowskiego. Przy czym Majer Schiffer parcelował swój teren samodzielnie, natomiast spadkobiercy Emila Kreyczego sprzedali część wojsku, a część spółce zajmującej się szeroko pojętą działalnością budowlaną. Spółka ta składała się z czterech osób: Jerzego Rzędowskiego, Jakóba Citrona, Dawida Kellera i Aleksandra Cichońskiego.

Ulica Moniuszki zabudowywała się w dwóch etapach: przed I wojną światową pojawiły się trzy grupy zabudowy, dwie przy skrzyżowaniu z ul. Puskina i jedna

przy skrzyżowaniu z ul. Tarnawskiego. Czwarty narożnik przy Tarnawskiego zajęty był placem należącym do Jerzego Rzędowskiego, dziś stoi tam współczesna zabudowa wielorodzinna. Plac ten zajmowała fabryka maszyn i odlewnia żelaza „Cyklop”. Drugi etap odbywał się pod koniec lat 30. XX w. i pojawiły się wówczas dwie kolejne grupy zabudowy, przez co wykształciła się dzisiejsza ul. Niewiadomskiego, wówczas nazywana Moniuszki boczna.

Jak widzimy, urbanizacja obszaru przebiegała skokowo, w dwóch etapach: pierwszy w latach 1909–1913 i drugi w latach 1932–1936.

Budynki powstałe w pierwszym etapie, wszystkie z wyjątkiem Moniuszki 8, mają po dwie klatki schodowe, przy czym w przypadku grupy budynków przy ul. Tarnawskiego 7/Moniuszki 1 obie klatki są przeznaczone dla lokatorów, mają ognioodporną konstrukcję i konkretny wystrój. W przypadku pozostałych grup inwestycyjnych dodatkowa klatka schodowa jest klatką „dla służby” – na parterze jest dostępna z terenu, a na piętrach z galerii komunikacyjnych. We wszystkich kamienicach, z wyjątkiem grupy Tarnawskiego 7/Moniuszki 1 i bliźniaczej kamienicy Puszkina 8, 8a, mieliśmy elewacje podwórkowe zaopatrzone w galerie komunikacyjne, na które można było wejść z głównej i z pomocniczej klatki schodowej, dostać się do suchych ubikacji i ewentualnie do jednego pionu mieszkań, który nie miał dostępu do głównej klatki. Odmienność grupy inwestycyjnej kamienic przy ul. Tarnawskiego 7/Moniuszki 1 bierze się z faktu, iż nie przewidziano tam klatki dla służby, a wszystkie mieszkania miały dostęp do dwóch równorzędnych funkcjonalnie klatek. Obecnie nie można stwierdzić, czy w kamienicy były suche ubikacje; istniejące pomieszczenia mokre znajdują się w obrębie mieszkań. Dlatego też grupa ta nie ma galerii komunikacyjnych – nie miały funkcjonalnego uzasadnienia.

Podsumowanie

Podczas analizy stwierdzono, że zabudowy ul. Moniuszki oraz Niewiadomskiego wykształciły się w dwóch etapach: 1909–1913 oraz 1932–1936. W pierwszym etapie wyodrębniono trzy grupy inwestycyjne, w drugim dwie. W pierwszym etapie inwestorami w dwóch grupach inwestycyjnych były majątne osoby prywatne, w trzecim przypadku spółka. Budynki, których inwestorami były osoby prywatne, cechują się (w ramach jednej grupy) ujednoliconymi elewacjami i bardzo zbliżonymi wystrojami części wspólnych. W grupie trzeciej estetyka jest zróżnicowana. Wystrój elewacji pomiędzy poszczególnymi grupami kamienic jest bardzo zróżnicowany, podobnie jak zachowana dekoracja sztukatorska oraz polichromie występujące w częściach wspólnych. Kute balustrady wykazują większą korelację z czasem powstania niż z grupą inwestycyjną. Na wszystkich obiektach, z wyjątkiem jednego, użyto tych samych płyt.

Budynki pierwszej grupy inwestycyjnej powstały przy już istniejących i zatwierdzonych Planem regulacji Przemysła ulicach. Powstały one na wąskich, długich działkach, które węższą stroną stykały się z istniejącą ulicą. Aby działkę zabudować w głąb, wydzielono drogi dojazdowe, które następnie połączono w ul. Moniuszki. Z tego też powodu jej część centralna od strony północnej pozostała niezabudowana, co też wykonano w drugim etapie dokładnie według tego samego schematu. Wybudowano dwa obiekty narożne przy ul. Moniuszki, a następnie wypuszczono drogę w głąb działki i dobudowano kolejne budynki. Umieszczenie ul. Moniuszki jako poprzecznej pomiędzy Tarnawskiego a Puszkina było inicjatywą oddolną powstałą w wyniku porozumienia inwestorów. Plan... przewidywał powstanie ulicy poprzecznej pomiędzy Tarnawskiego a Puszkina niżej, na granicy pomiędzy wielkoobszarowymi majątkami, które dopiero wtedy ulegały parcelacji. Stosowanie się do ustaleń Planu... było więc uznaniowe.

Bibliografia

Źródła kartograficzne:

Archiwum Państwowe w Przemyśle:

zespół 126 Archiwum Geodezyjne, sygn. 1336M, mapa *Stadt Przemyśl mit den Lemberger, Podzámce und Zasanie Vorstädten in Galizien* z 1852 roku.

Biblioteka Główna UMK w Toruniu:

sygn. M-1860, mapa *Stadtplan von Przemyśl* z 1898 roku.

Biblioteka Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej:

sygn. K 249/1, *Plan von Przemyśl. Jahr 1917. K.uk. Militär Bauabteilung des Mil. Kmdos in Przemyśl.*

Źródła archiwalne:

Archiwum Państwowe w Przemyśle:

zespół 129 Akta Miasta Przemyśla, sygn. 1713, *Plan regulacji miasta Przemyśla.*

Wydział Ksiąg Wieczystych Sądu Rejonowego w Przemyśle:

ul. A. Dworskiego 48/A. Puszkina 1 – LWH 1288, A. Puszkina 3 – LWH 1289, A. Puszkina 5, 7 – LWH 1376, A. Puszkina 9 – LWH 1380, A. Dworskiego 34/L. Tarnawskiego 2 – LWH 1644, zbiorcze – LWH 1655, L. Tarnawskiego 4 – LWH 1645,

A. Dworskiego 1745, A. Puszkina 10 – LWH 1947, L. Tarnawskiego 7/ S. Moniuszki 1 – LWH 2538, zbiorcze – LWH 2018, S. Moniuszki 8 – LWH 2688, S. Moniuszki 10 – LWH 2913, L. Tarnawskiego 3 – LWH 3823, S. Niewiadomskiego 1, 3 – LWH 4425, S. Moniuszki 3 – LWH 4482, S. Niewiadomskiego 4, 6 – LWH 4491, S. Moniuszki 5 – LWH 4612.

Archiwum działu technicznego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji sp. z o.o.:
ul. S. Moniuszki 1 – teczka 1002, S. Moniuszki 3 – teczka 1003, S. Moniuszki 5/S. Niewiadomskiego 2 – teczka 1004, S. Moniuszki 7 – teczka 1006, S. Moniuszki 8 – teczka 1007, S. Moniuszki 10 – teczka 1008, S. Niewiadomskiego 1, 3 – teczka 1009, A. Puszkina 10 – 994, L. Tarnawskiego 7 – teczka 792.

Archiwum Podkarpackiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków z siedzibą w Przemyśle:

karty białe kamienic: S. Moniuszki 1 – R.T. Łamasz, 2008, S. Moniuszki 3 – D. Krupińska, 2013, S. Moniuszki 7 – H. Jurjewicz, 1997, S. Moniuszki 8 – R.T. Łamasz, 2005, S. Moniuszki 10 – R.T. Łamasz, 2009, A. Puszkina 8 – H. Jurjewicz, 1994, A. Puszkina 8a – H. Jurjewicz, 1994, A. Puszkina 10 – R.T. Łamasz, 2004, L. Tarnawskiego 7 – R.T. Łamasz, 2008.

Źródła drukowane:

Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyśle, Przemyśl 1910.

Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyśle, Przemyśl 1932.

Adressbuch aller Länder der Erde der Kaufleute, Fabrikanten, Gewerbetreibenden, Gutsbesitzer. Band 19b, Galizien u. Bukowina. Zugleich Handelsgeographie, Produkten- und Fabriken-Bezugsangabe. Auflage 10, Nürnberg 1907.

Opracowania:

B. Gutowski, *Secesja w architekturze Przemyśla*, Przemyśl 2007.

D. Hop, *Krepczówka*, „Nasz Przemyśl” 2005, nr 10.

J. Malczewski, *Przemyśl w latach 1772–1914. Budownictwo, gospodarka komunalna, przemiany przestrzenne*, Rzeszów 2012.

Sefer Przemyśl. Przemyśl Memorial Book, ed. A. Menczer, Tel Aviv 1964, s. 363.

N. Stojak, *Kamienice czynszowe na ul. Franciszka Smolki w Przemyśle – zagadnienia funkcjonalno-architektoniczne zabudowy mieszkalnej, wielorodzinnej z okresu 1852–1914*, „Rocznik Przemyski. Historia” t. 58, 2022, z. 1 (27).

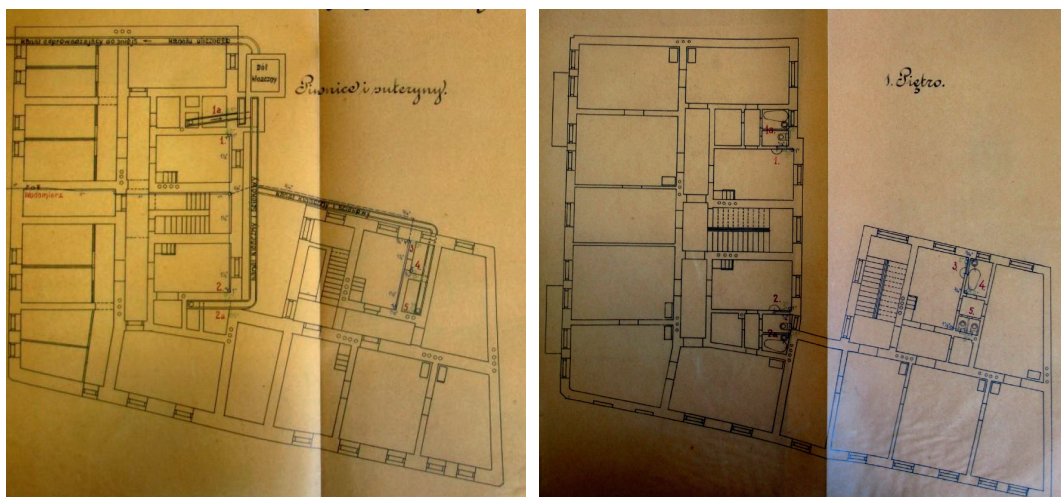
I. Zając, *Rozwój zabudowy przemyskich przemieść*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” t. 10, 1995.

Strony internetowe:

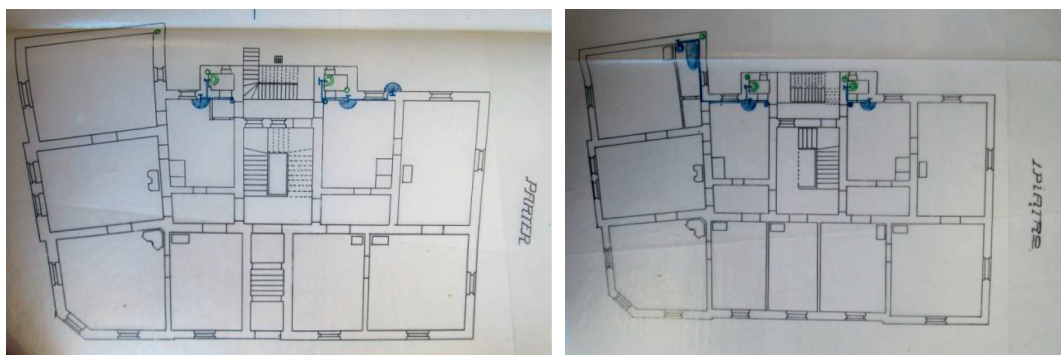
https://www.jewishgen.org/yizkor/przemyśl/prz359.html?fbclid=IwARoKiKVgDE-n5yAe6MxcQv7_HLpJqzRaWVtPtkWfmBnaWnvrpUGUZDy_GzE8#fn1 [dostęp: 13.04.2024].

jri.poland.org [dostęp: 13.04.2024].

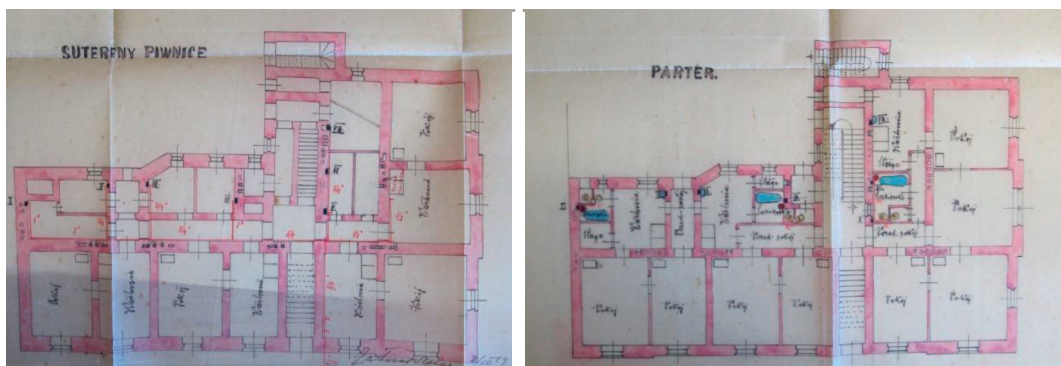
http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/STADTPLAN_von_PRZEMYSL_5K_1898_kpbc_M-1860.jpg [dostęp: 13.04.2024].

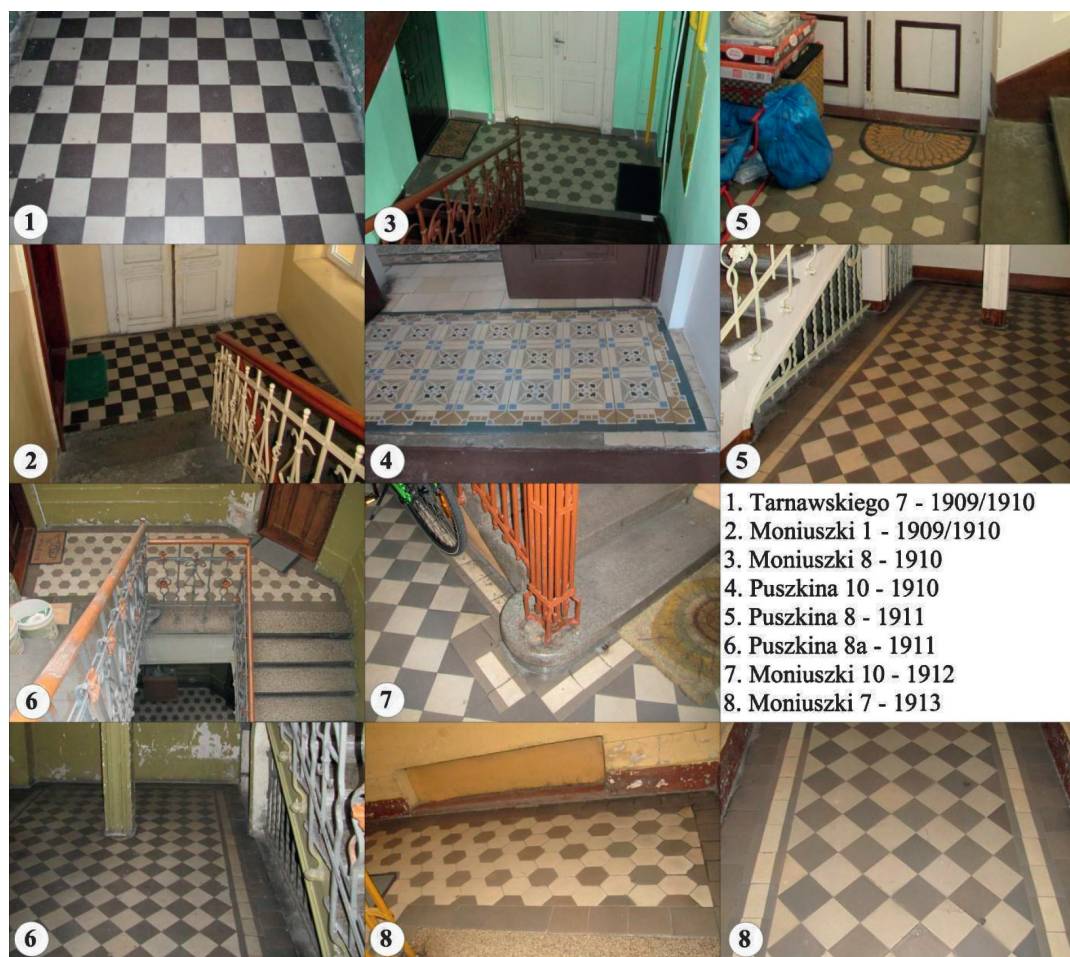
Ryc. 20–21. Kamienica przy ul. Tarnawskiego 8 oraz Moniuszki 1.
Rysunek przedstawiający plan piwnic, suteren oraz I piętra, niedatowany. Źródło: ADT PWiK

Ryc. 22–23. Rzuty projektu instalacji wodociągowej i kanalizacyjnej z teczki archiwum ADT PWiK.
Jest to prawdopodobnie rzut innego budynku,
omyłkowo umieszczony w dokumentach kamienicy przy ul. Puszkina 10

Ryc. 24–25. Kamienica przy ul. Moniuszki 7. Rysunek przedstawia plan piwnic, suteren oraz parteru.
Źródło: ADT PWiK

Ryc. 26. Zestawienie płytek na częściach wspólnych poszczególnych kamienic. Źródło: własne

Ryc. 27. Zestawienie balustrad na częściach wspólnych omawianych kamienic. Źródło: własne

Ryc. 28. Zestawienie zachowanych wystrojów sieni przechodnich. Źródło: własne